marife
dini araştırmalar dergisi
Turkish Journal of Religious Studies
cilt / volume: 26 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2026

‘İmamınız da Sizdendir ’ Hadisi Özelinde Âhir Zaman İmamı Üzerine Bazı Değerlendirmeler

Some Evaluations on the Imam of the End Times in the Light of the Hadith ‘Your Imam is Also One of you’

Sinan Erdim
Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kıraat Anabilim Dalı
Assist. Prof., Firat University Faculty of Theology, Department of Quranic Recitation Sciences
Elazığ / Türkiye
serdim2323@outlook.com | https://orcid.org/0000-0003-2564-5027

Article Type / Makale Tipi
Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1884536

Article Information / Makale Bilgisi
Received / Geliş Tarihi: 08.02.2026
Accepted / Kabul Tarihi: 18.06.2026
Published / Yayın Tarihi: 30.06.2026

Cite as / Atıf: Erdim, Sinan. “‘İmamınız da Sizdendir’ Hadisi Özelinde Âhir Zaman İmamı Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *Marife* 26/1 (2026) 139-166. https://doi.org/10.33420/marife.1884536

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: *“This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License.” / “Bu makale Creative Commons Alıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.”*

‘İmamınız da Sizdendir’ Hadisi Özelinde Âhir Zaman İmamı Üzerine Bazı Değerlendirmeler

Özet

Bu çalışmanın amacı hadis külliyatı içerisinde yer alıp da günümüz olaylarına, anlayışlarına, düşüncelerine ve değişimlerine ışık tutan rivayetlerden olan kıyamet öncesi Hz. Îsâ’nın âhir zamanda nüzûl edip yeryüzünde tam adaleti sağlamasını, dini tecdid etmesini, âhir zamanda imâmet meselesini ve yeryüzünün Hz. Âdem dönemindeki haline dönmesini konu edinen hadislerle, yine onunla bağdaştırılan Mehdî ve Deccâle ilişkin bazı rivayetleri incelemektir. Bu bağlamda kıyamet öncesinde insanlığın nasıl bir dünya ile karşılaşacağı, İslâmiyet başta olmak üzere tüm dinlerde ve tüm dünyada nasıl bir değişimin yaşanacağı, “Hz. Îsâ, Mehdî, Müslümanlar içinde bir gruptan kim veya kimlerin” buna önderlik edeceğine dair görüşler ve bunların tutarlı olup olmadığı konusu çalışmamızın temel problemini oluşturmaktadır. Yine Hz. Îsâ’nın âhir zamanda nüzûl ederek dünyada tam adaleti sağlayıp Yüce Allah’ın dinini tecdid edeceği inancı kabul edildiğinde, bunu hangi vasfıyla yapacağı ve Hz. Muhammed’in son peygamber olması gerçeğiyle bu görüşün nasıl telif edileceği sorusu da bu çalışmanın cevap aradığı temel konulardan biridir. Araştırmada nitel yöntem kullanılmış olup konuyla ilgili rivâyetler ve yorumları hadis, tefsir, tasavvuf gibi diğer İslâmi literatür kaynaklarından ve güncel çalışmalardan incelenerek yeni bir bakış açısı ortaya koyulmuştur. Bunu yaparken özellikle müşterek râvisi İbn Şihâb ez-Zührî olan “İmamınız da sizden biri olduğu halde Îsâ aranıza indiği zaman…”, “Îsâ sizden biri olarak size imamlık ettiği zaman”, “Îsâ size imam olduğu zaman…” ve “Îsâ sizden olan ile, yani Kur’an ve sünnetle, size imamlık ettiği zaman…” hadisleri ve varyantları incelenerek karşılaştırılmıştır. Yine zayıf rivayetlerin, Ka‘bu’l-Ahbâr’a dayandırılan haberlerin, sahâbe, tâbiîn ve sonraki dönem âlimlerin görüşleri ve kelâmî tartışmaların meseleye nasıl dahil edildiği tahlil edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada âhir zamanda meydan geleceği ifade edilen son ıslah ve ifsad hareketine dair gelen rivayetlerde ifsad faaliyetlerinin başında Deccâl’ın olacağı neredeyse tüm âlimler tarafından ittifakla kabul görmüş, ancak ıslah hareketine kimin başkanlık edeceği konusunda ihtilafın olduğu ve farklı görüşlerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda bazı rivayetlere göre âhir zamanda İslâm dininde büyük tecdid yaparak yeryüzünü adaletle dolduracak kişi Hz. Îsâ’dır. Bazı haberlere göre ise Müslümanların imamı kendi içlerinden çıkacak, dolayısıyla son büyük tecdid Mehdî tarafından gerçekleştirilecek ve İslâmiyet’in yeryüzüne hâkim olması onun öncülüğünde vukû’ bulacaktır. Bir kısım haberlerde ise imâmet işini kıyamete kadar bir grup Müslümanın üstleneceği ifade edilmekte, buna göre Hz. Îsâ ve Mehdî biçiminde belirli bir şahsiyet merkezli düşünce bulunmamaktadır. Bunlarla birlikte bazı yorumcuların Deccâl ve Îsâ kavramlarına sembolik bir anlam yüklediklerine tanıklık edilmiştir. Yapılan tüm değerlendirmeler ve yorumlar neticesinde âhir zamanda Müslümanları nasıl bir liderin beklediği hususunun sahâbe döneminden itibaren tartışılıp ihtilaflı hale geldiği, bu ihtilafın sonraki nesillere intikal ettiği, dolayısıyla âhir zamana ilişkin meselelerden olan imâmet konusuna ilişkin ciddi belirsizlikler bulunduğu, konuyla ilgil hadislerin çoğunun zayıf veya mevzu olduğu, bu hadislerin Temel İslam İlimlerinde farklı şekilde yorumlandığı sonucuna varılmıştır. Nitekim sahih hadislerden hareketle mesele tam netliğe kavuşmayınca konu tarihi süreç içerisinde zayıf rivayetlerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda birçok hadis şarihi, bu müşkil meseleyi zayıf rivayetlerle çözmek istemiştir. Ka‘bu’l-Ahbâr’ın konuyla ilgili naklettiği bazı rivayetlerin Hz. Peygamber’e nispet edildiği görülmektedir. Ayrıca Teftâzânî’nin bu tartışmaya dahil olup Hz. Îsâ’nın imâmetinin doğru olabileceği yönünde görüş belirtmesi hayli dikkat çekicidir.

***Anahtar Kelimeler**: Hadis, Îsâ, Mehdî, Deccâl, Âhir zaman.*

Some Evaluations on the Imam of the End Times in the Light of the Hadith “Your Imam is Also One of you”

Summary

The purpose of this study is to examine the hadiths which are part of the hadith corpus and shed light on contemporary events, perspectives, ideas, and changes that address the descent of Jesus (peace be upon him) in the end times to establish complete justice on earth, renew the religion, address the issue of imamate in the end times, and restore the earth to its state during the time of Adam (peace be upon him), as well as the narrations associated with the Mahdi and the Dajjal. In this context, the central problem of our study is the question of what kind of world humanity will face before the Day of Judgment, what kind of change will occur in all religions Islam foremost among them and throughout

the world, and the views regarding "Jesus, Mahdi, who or which group among the Muslims" will lead this process, as well as whether these views are consistent. Furthermore, if the claim that Jesus will descend in the end times to establish perfect justice on earth and renew the religion of Allah is accepted, the question of under what capacity he will do so, and how this view can be reconciled with the fact that Prophet Muhammad is the final prophet, is another central issue this study seeks to address. The study employed qualitative methods; by examining relevant accounts and interpretations from sources of Islamic literatüre such as hadith, tafsir, and Sufism as well as contemporary works, it has presented a new perspective.. In doing so, particular attention was paid to hadiths with the common narrator Ibn Shihab az-Zuhri, such as "Your imam is one of you," "Even though your imam is one of you, when Jesus descends…," "When Jesus acts as your imam as one of you," and "When Jesus acts as your imam…," as well as "When Jesus acts as your imam through that which is from you that is, the Quran and the Sunnah…" and their variants were examined and compared. Furthermore, an effort was made to analyze how weak narrations, reports attributed to Ka'b al-Ahbâr, the views of the Companions, the Successors, and later scholars, as well as theological debates, were incorporated into the discussion of this issue. In this study, it has been established that while nearly all scholars unanimously agree that the Dajjal will lead the corrupting activities in the final reform and corruption movements predicted to occur in the end times, there is disagreement and a variety of opinions regarding who will lead the reform movement. In this context, according to some traditions, the person who will bring about a great renewal in the Islamic faith and fill the earth with justice in the end times is Jesus (peace be upon him). According to other reports, however, the Imam of the Muslims will emerge from among them; consequently, the final great renewal will be carried out by the Mahdi, and the dominance of Islam over the earth will occur under his leadership. In some reports, it is stated that a group of Muslims will assume the role of imamate until the Day of Judgment; accordingly, there is no concept centered on specific individuals such as Jesus or the Mahdi. Additionally, it has been observed that some commentators have attributed symbolic meanings to the concepts of the Dajjal and Jesus. As a result of all the evaluations and interpretations conducted, it has been concluded that the question of what kind of leader awaits Muslims in the end times has been debated and has become a point of contention since the era of the Companions, that this disagreement has been passed down to subsequent generations, and that there is therefore significant uncertainty regarding the issue of imamate one of the matters pertaining to the end times and that most of the hadiths on the subject are weak or fabricated (mawdu) and that these have been interpreted differently within Islamic scholarly disciplines. Indeed, since the issue has not been fully clarified based on authentic hadiths, attempts have been made to explain it through weak narrations throughout history. In this context, that some of the narrations related to this topic by Ka'b e'l-Ahbâr are attributed to the Prophet as weak many hadith scholars have sought to resolve this difficult issue using weak narrations. It is observed. Furthermore, it is quite noteworthy that some theologians, such as al-Taftâzânî, have joined this debate and expressed the view that the imamate of Jesus might be valid.
Keywords: *Hadith, Jesus, Mahdi, Dajjal, The End Times.*

Giriş

Nüzûl-i Îsâ ve Mehdî meselesi üzerine birçok çalışma yapılmış, bu konuyla ilgili rivayetler, tahrîc, sübût ve bilgi değeri olup olmadığı gibi birçok açıdan ele alınmıştır.[1] Biz bu çalışmamızda rivayetlerde geçen "âhir zamanın imamı"nın kim olacağı hususundaki görüşleri değerlendirmeyi amaçlıyoruz. Nitekim dikkatli bir okuma neticesinde sahâbe döneminden itibaren "âhir zaman imamının (liderinin)

[1] bk. Kenan Barlas, *Hadis Tarihinde Mehdî Konusu, Literatürü ve Rivayetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 15-53; Ahmet Çetinkaya, *Hadis Kaynaklarında Hz. Îsâ Hakkındaki Rivayetlerin İncelenmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 2-4; Yasin Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı -Yahudilikte Gog-Magog, Deccâl ve Mesih-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019); Arif Gören, *Erken Dönem Hıristiyanlıkta Mesih'in Dönüşü Beklentisi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024).

kim olacağı" hususunda farklı yaklaşımların ortaya çıktığı görülecektir. Buna bağlı olarak söz konusu meseleye ilişkin ihtilaflar sonraki nesillerde de varlığını devam ettirmiştir. Örneğin ileride gelecek rivayetlerde de fark edileceği gibi Buhârî gibi sahih hadislerin tahrîcini hedeflemiş bir musannifin eserinde bile bu ihtilaftan kaynaklı bir kararsızlığın hâkim olduğu görülebilir.[2]

İmâmet genel olarak Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların dinî ve siyasi işlerini üstlenen makam olarak tanımlansa da[3] İslâm tarihinde bu ifade kısa bir zaman içerisinde sadece siyasi bir liderliği temsil eder hale dönüşmüştür. Sünnî âlimlerin önemli bir kısmı bu makamın temsilcisi olan imam veya halifenin müctehid olması şartını ileri sürmüştür.[4] Ancak bu durum fiiliyatta uygulanamamıştır. Bununla birlikte dinî ve siyasi liderliğin şahsında birleştiği böyle bir imam hep beklenilmiş ve bu kişinin âhir zamanda geleceğine inanılmıştır. Yine konuyla alakalı olarak âhir zamanda Deccâl, Hz. Îsâ ve Mehdî'nin zuhurundan bahsedilmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in ve Hz. Ömer'in İbn Sayyâd'ın Deccâl olduğundan şüphelendiğine dair rivayetler nakledilmiştir.[5] Ayrıca Hz. Peygamber Deccâl'den bahsedince sahâbe onu yakınlarındaki hurmalıkta olduğunu zannedecek derecede korkmuştur. Hz. Peygamber, 'kendisinin hayatta olması durumunda onları müdafaa edeceğini değilse herkesin kendisinin velisi olacağını ve Yüce Allah'ın kendi adına Müslümanların halifesi olacağını (onları koruyacağını)' söylemiştir. Aynı rivayetin devamında Hz. Peygamber Hz. Îsâ'nın Deccâl'i öldüreceğini belirtmiştir.[6] Otuza yakın sahâbîden[7] gelen nüzûl-i Îsâ ve Deccâl'e[8] ilişkin hadisler bu konunun hicri birinci asırdan itibaren Müslümanların zihnini ciddi olarak meşgul ettiğini göstermektedir. Ayrıca konuyla alakalı sahih kabul edilen birçok mevkûf rivayet de mevcuttur. Örneğin Hz. Ömer doğru sözlülüğünü test ettiği bir Yahudi'ye Deccâl'den sorunca Yahudi Hz. Îsâ'nın onu Lûd Kapısı'nda öldüreceğini söylemiştir.[9] Yine Abdullah b. Amr'dan Hz. Îsâ'nın inip Deccâl'i öldüreceği ve Abdullah b. Mes'ûd'dan Deccâl'in döneminde bir ayın bir sene gibi olacağı bildirilmiştir.[10] Merfû veya mevkûf olduğunda ihtilaf edilen bir rivayette de Ebû Hüreyre'nin: "Ömrüm uzarsa Hz. Îsâ ile karşılaşacağımı umuyorum. Ecelim gelir de eğer ölürsem ona ulaşan benden selam söylesin" dediği nakledilmiştir. Nitekim bu hadis Müs-

[2] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh,* thk. Mustafa Dîb el-Boğa (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987), "Enbiyâ", 50.

[3] Mustafa Öz, "İmâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2000, 22/201-203.

[4] Mehmet Akif Aydın, "İmâmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2000, 22/203-207.

[5] Buhârî, "Cihâd ve's-Siyer", 174.

[6] Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâs, t.y.), "Fiten ve Eşrâtu's-Sâat", 20.

[7] Çetinkaya, *Hadis Kaynaklarında Hz. Îsâ Hakkındaki Rivayetlerin İncelenmesi*, 429.

[8] Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî , *el-Kitâbü'l-musannef,* thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 7/488-514.

[9] Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî, *Musannef,* thk. Ebû Habîb Nâsır b. Abdilazîz (Riyâd: Dâru Künûzi İşbilîyâ, 2015), 21/337, (Musannef'in bu baskısında Ebû Habîb'in hadisler hakkındaki sıhhat değerlendirmelerinden istifade edilmiştir).

[10] İbn Ebî Şeybe, *Musannef,* thk. Ebû Habîb Nâsır b. Abdilazîz, 21/347.

ned'de önce merfû sonra mevkûf olarak tahrîc edilmiştir. 11

Deccâl batıl toplulukların lideri olarak tanıtılırken bunun karşısında hakkın temsilcilerinin imamının kim olacağı konusu açıkça ifade edilmemiştir. Rivayetlerin önemli bir kısmına göre Müslümanların dinî ve siyasi lideri yani imamı Hz. Îsâ olacaktır. Bir rivayette "Hz. Îsâ âdil bir imam olarak yeryüzüne inecek ve Kureyş kabilesinin emirliği sona erecektir. Dünyada tek din olarak İslâm'ın kalacağı ve savaşların biteceği bir dönem başlayacaktır. Kurtlar, çoban köpeği gibi koyunlarla bir arada bulunacaktır"[12] denilmektedir. Bir başka rivayete göre "Yeryüzünde tek din kalacak ve yeryüzü Hz. Âdem dönemindeki şekline geri dönecektir. Hz. Îsâ'nın âdil bir hakem, imam ve hidayete erdiren bir rehber (mürşid) olacağı da ifade edilmiştir."[13] Âhir zamanda İslâm dininde gerçekleşecek büyük tecdid ve birlik Hz. Îsâ'nın eliyle olacaktır. Nitekim Hz. Îsâ'nın indiği zaman cizyeyi kaldıracağı rivayeti[14] ve "Mesîh indiğinde domuzu öldürür, haçı kırar ve helalleri artırır" hadisi onun dinde tecdid yapacağına delil olarak ileri sürülmüştür.[15]

Bazı rivayetlere göre ise âhir zamanın en önemli şahsı Mehdî'dir. Kıyametin kopmasından önce yeryüzünün zulümle dolduğu bir zamanda Hz. Peygamber'in soyundan gelen bu zat dünyayı adaletle, bollukla dolduracak ve İslâm'ı yeryüzüne yayacaktır.[16] Dahhâk (ö. 105/723) ve Mücâhid (ö. 103/721) "Müşriklerin hoşuna gitmese de İslâm dinini, bütün dinlere üstün kılmak için, elçisini hidayet ve hak olan dinle gönderen Allah'tır" (Tevbe, 9/33) ayetinde ifade edilen bu üstünlüğün Hz. Îsâ'nın nüzûl ettiği zaman gerçekleşeceğini ve yeryüzünde din olarak sadece İslâm'ın kalacağını ifade etmiştir. Süddî (ö. 127/745) ise bu üstünlüğün Mehdî döneminde olacağını söylemiştir.[17] Önde gelen bazı mutasavvıflara göre âhir zamandaki büyük tecdidi Mehdî gerçekleştirecektir. Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) Mehdî'nin Hz. Peygamber'in izi üzere olacağını, İslâm dinine tekrar izzet kazandıracağını, dini Hz. Peygamber zamanındaki aslî haline döndüreceğini, Hz. Peygamber hayatta olsa nasıl hüküm verirse onun da öyle hükümler vereceğini ve mezhepleri kaldıracağını iddia etmiştir.[18] İmam-ı Rabbânî ise (ö. 1034/1624) bin yıllık tecdidin yüzyıllık tecdidlerden çok büyük olacağını savunmaktadır. Ona göre Hz. Peygamber'in risâletinden sonra bin sene geçmesi çok büyük bir tecdidi gerekli kılmaktadır. Mehdî ve Hz. Îsâ'nın Hz. Peygamber'in risâletinden bin sene

[11] Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned,* thk. Şuayb el-Arnavût ve Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 13/250.

[12] Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef,* thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1403), 11/401.

[13] Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Musannef*, 11/399, 400.

[14] Buhârî, "Enbiyâ", 50, 3448.

[15] Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1999), 272.

[16] İbn Hanbel, *Müsned,* 17/210; Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre Yezîd et-Tirmizî, *Sünen* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî: t.y., ts.), "Fiten", 53.

[17] Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidi'd-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 4/527; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964), 8/121.

[18] Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî, *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye* (Beyrut: Dâru's-Sâdır, ts.), 3/327.

geçmesinden sonra gelmesi de bu sebepledir. Burada bin sene geçmesi ibaresi yanıltıcı olmasın. Nitekim devamında (تجديد الملة في الف الثاني) "ikinci bin yılın içinde dinin tecdidi", ibaresi kullanılmıştır.[19] O, Mehdî'nin dini tervîc, sünnetleri ihya edeceğini ve bid'atleri kaldıracağını söylemiştir.[20] Mehdî'nin çok büyük olduğunu, onun vesilesi ile İslâm'ın ve Müslümanların büyük güç kazanacağını, zâhirî ve bâtinî büyük tasarruflarının gerçekleşeceğini, çokça harikuladelikler ve keramet sahibi bir kişi olacağını ifade etmiştir.[21] Bir diğer anlayışa göre de "Ümmetimden bir grup Allah'ın emri onlara gelinceye kadar galibane bir şekilde (muzaffer olarak) var olacaklardır."[22] Bu rivayeti ön plana çıkaranların 'Ne Mehdî ne de Hz. Îsâ gelecek, kıyamete kadar bir grup, Müslümanların önderliğini yapmaya devam edecektir' düşüncesinde olduklarını göstermektedir.[23]

Çalışmamızda "İmamınız da Sizden Olduğu Halde Meryem Oğlu Îsâ Aranıza İndiği Zaman Durumunuz Nice Olur!" başlığı altında hadisin farklı tariklerini inceleyerek konuyla ilgili sahih rivayetin hangisi olduğunu tespite ve bu konuda ortaya çıkan tereddütleri değerlendirmeye çalışacağız. "Sizden Biriniz İmamınız Olduğu Halde" Hadisinin Şerhi Bağlamında İstişhad Edilen Rivayetler" başlığı altında ise âhir zaman imamının Mehdî olacağını savunan âlimlerin delil olarak getirdikleri hadisler ve bunların sıhhat değerleri üzerinde durulacaktır. "Hz. Îsâ İndiği Sırada ve Sonrasında Müslümanların İmamının Kim Olacağı Hususunda Yapılan Yorumlar" başlığı altında ise âhir zaman imamının kim olacağı hususundaki farklı yaklaşımlara ve âlimlerin konuyla alakalı hadisleri nasıl farklı yorumladıklarına yer verilecektir. Sonuç kısmında ise bu makalede ulaşılan neticeler paylaşılacaktır.

1. "İmamınız da Sizden Olduğu Halde Meryem Oğlu Îsâ Aranıza İndiği Zaman Durumunuz Nice Olur!" Hadisi Üzerine Değerlendirmeler

Buhârî (ö. 256/870) "Nüzûlü İsa İbn Meryem Aleyhima's-Selam" babında Ebû Hüreyre'den nakledilen iki hadisi tahrîc etmiştir. İsnadı İbn Şihâb ez-Zührî→İbnü'l-Müseyyeb→Ebû Hüreyre şeklinde olan birinci metin şöyledir: "Nefsimi elinde bulunduran Allah'a yemin olsun ki Meryem oğlu Îsâ'nın aranıza âdil bir hakem /hâkim olarak inmesi yakındır. O haçı kırar, domuzu öldürür ve cizyeyi kaldırır. Mal o kadar çoğalır ki kimse onu kabul etmez. Öyle ki bir secde dünyadan ve içindeki her şeyden daha hayırlı olur."[24] Bu rivayete göre âhir zamanın en önemli şahsı Hz. Îsâ'dır.

İkinci rivayet ise "İmamınız sizden biri olduğu halde Meryem oğlu Îsâ aranıza indiği zaman durumunuz nasıl olur!"[25] şeklindedir.

حَدَّثَنَا ابْنُ بُكَيْرٍ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ يُونُسَ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ نَافِعٍ، مَوْلَى أَبِي قَتَادَةَ الأَنْصَارِيِّ، أَنَّ

[19] Ebu'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî, *el-Mektûbât* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 2/34-41.
[20] İmâm Rabbânî, *Mektûbât*, 2/5.
[21] İmâm Rabbânî, *Mektûbât*, 3/6.
[22] Buhârî, "İ'tisâm", 10.
[23] Müslim, "İmâre", 53.
[24] Buhârî, "Enbiyâ", 50, 3448.
[25] Buhârî, "Enbiyâ", 50, 3449.

أَبَا هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (كَيْفَ أَنْتُمْ إِذَا نَزَلَ ابْنُ مَرْيَمَ فِيكُمْ، وَإِمَامُكُمْ مِنْكُمْ.)

Bu metne göre Müslümanların imamı kendilerinden biridir. Yani aslında bu iki rivayet birbiri ile çelişmektedir. Bu hadis Ma’mer b. Râşid’in (ö. 153/770) Câmi’inde,[26] İbn Hanbel’in (ö. 241/855) Müsned’inde,[27] Buhârî[28] ve Müslim’de[29] (ö. 261/875) tahrîc edilmiştir. Bununla birlikte birçok ilk dönem müsnedde ve Sünen-i Erba‘a’da bu hadisin yer almadığı görülmüştür. Müslim’in bu rivayete *Kitâbu’l-Îmân*’da yer vermesi onun konuyu imâni bir mesele çerçevesinde değerlendirdiğini göstermektedir.

Zührî→Nâfi‘→Ebû Hüreyre isnadı ile gelen bu hadis Zührî yoluyla şöhret bulmuştur. Zührî’den ise Ma’mer, İbn Ebî Zi’b, Yunus, Ukayl, Evzâî ve Muhammed b. Abdullah ez-Zührî nakletmiştir. İbn Maîn, Zührî’den gelen en sağlam tariklerin Mâlik b. Enes, Ma’mer, Yunus, Ukayl, Şuayb b. Ebî Hamza ve Süfyân b. Uyeyne yoluyla olduğunu söyler.[30]

Yunus, Evzâî, Ukayl ve bir tarikine göre İbn Ebî Zi’b rivayeti “وَإِمَامُكُمْ مِنْكُمْ”, Muhammed b. Abdullah ez-Zührî ise “فِيكُمْ وَأَمَّكُمْ”[31] olarak nakletmiştir. Ma’mer’den ise “فَأَمَّكُمْ أَوْ قَالَ إِمَامُكُمْ مِنْكُمْ”[32] biçiminde şek ile gelmiştir. İbn Ebî Zi’b‘in bir diğer tarikinde ise “فَأَمَّكُمْ مِنْكُمْ” şeklindedir. Bu rivayete göre Velîd b Müslim, İbn Ebî Zi’b’e Evzâî’nin kendilerine “وِإِمَامُكُمْ مِنْكُم” lafızlarıyla rivayet ettiğini söylemiştir. Bunun üzerine İbn Ebî Zi’b ona ‘Size sizden olanla imamlık yapacak ne demektir, biliyor musun’ sorusunu yöneltir. Velîd ‘Söyleyiver’ deyince “Size Rabbinizin kitabı ve nebînizin sünneti ile imamlık yapacak”[33] cevabını vermiştir. Yani hadisi Zührî’den rivayet eden talebeleri imamın kim olacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu şüphenin kaynağı büyük ihtimalle Zührî’nin kendisidir. Dolayısıyla rivayetin bu tarikine göre imam Hz. Îsâ’dır.

Cevâmi‘ programından yararlanarak Nâfi’nin Ebû Hüreyre’den dokuz rivayet naklettiğini tespit edebildik. Nâfi’nin, el-Hâris el-Rib’î el-Ensârî ve Ebû Hüreyre olmak üzere iki hocası bulunmaktadır. O, Hâris’ten beş, Ebû Hüreyre’den dört hadis almıştır. On beş talebesi olmasına rağmen bu hadisi ondan sadece İbn Şihâb nakletmiştir. İbn Şihâb, Nâfi’den başka bir rivayet de naklet-memiştir. Yani burada İbn Şihâb’ın Nâfi’den bir teferrüdü konusudur. Nafi‘ ile ilgili değerlendirmelere gelince; İbn Sa’d (ö. 230/845) Nâfi’nin künyesinin Ebû Muhammed olduğunu, kendisinden Sâlih b. Keysân’ın nakilde bulunduğunu ve az hadisi olduğunu belirtmiştir.[34] İbn Hanbel’e sorulunca onun için “Ma’ruftur, Sâlih b. Keysân ve zannediyorum Zührî de ondan nakilde bulundu”,[35] ‘İclî (ö.

[26] Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Musannef*, 11/400.
[27] Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned* (Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.), 2/272, 336.
[28] Buhârî, “Enbiyâ”, 50, 3448.
[29] Müslim, “Îmân”, 71.
[30] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ma‘în b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî, *Târîhu İbn Ma‘în rivayetü’d-Dûrî* (Mekke: Merkezü’l-Bahsi’l-İlmiyye, 1979), 3/116.
[31] Buhârî, “Enbiyâ”, 50; Müslim, “Îmân”, 71.
[32] Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Musannef*, 11/400; İbn Hanbel, *Müsned*, 2/272.
[33] Müslim, “Îmân”, 71.
[34] Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa‘d b. Menî‘ el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü’l-kübrâ* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990), 5/232.
[35] Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-‘İlel ve ma‘rifetü’r-ricâl,* thk. →

261/875) ise "Medinelidir, tâbiîndendir ve sikadır"[36] demiştir. İbn Hibbân (ö. 354/965) onu sika saymıştır.[37] İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) ondan nakilde bulunanlar arasında Zührî'yi de zikretmiştir.[38] Mizzî (ö. 742/1341) Ebû Hüreyre ve Katâde'nin Nâfi'nin hocası olduğunu, Kütüb-i Sitte imamlarının onun hadislerini tahrîc ettiğini ifade etmiştir.[39]

Hadisin müşterek râvisi olan Zührî tedlîs yapmakla meşhurdur.[40] Ma'mer, İbn Hanbel ve Buhârî rivayetleri "Zührî an Nâfi" şeklindedir. Müslim'in naklettiği dört hadisten ikisi "an", ikisi ise "ahberanî Mevlâ Ebû Katade" şeklindedir. Bu rivayetlerin birisi İbn Şihâb'ın yeğeni Muhammed b. Abdullah ez-Zührî tarafından nakledilmiştir. Ebû Hâtim (ö. 277/890) onun için "Hadisi yazılır, kavi değildir"[41], İbn Hacer (ö. 852/1449) ise "Sadûktur. Evhâm sahibidir."[42] değerlendirmesinde bulunmuştur. Bir diğer tarik Harmele b. Yahyâ (ö. 243/858) tarafından nakledilmiştir. Ebû Hâtim onun için de "Hadisi yazılır ama hadisiyle ihticac edilmez"[43] demiştir. Zehebî (ö. 748/1348) onun tek başına garib şeyler naklettiğini belirtmiştir.[44]

Dolayısıyla kanaatimizce Zührî, Hz. Îsâ'nın imâmetinin doğuracağı problemlere çözüm olabileceği düşüncesiyle bu hadisi Nâfi'den işitmediği halde tedlîs yoluyla, hüsn-i zan besleyerek onu Nâfi'den nakletmiştir. Ya da bu rivayetin aslı İbn Ebî Zi'b'in dediği gibi "Hz. Îsâ size sizden olanla imamlık yapacak" şeklindedir. Bu hususa bir başka delil olarak sahih kabul edilen ve Ebû Hüreyre'den rivayet edilen diğer nüzûl-i Îsâ ile ilgili rivayetler zikredilebilir. Bu hadislerin hiçbirinde âhir zamanda gelecek bir imamdan bahsedilmemektedir. Aksine rivayetlerde hep Hz. Îsâ vurgusu vardır. Dolayısıyla Ebû Hüreyre'nin, Müslümanların kendi içlerinden çıkacak bir imamı değil, Hz. Îsâ'yı beklediği söylenebilir.

İlerde görüleceği üzere birçok hadis şarihi, imamın kim olduğunu netleştirememe problemini çözmek için aşağıdaki hadisleri delil olarak sunmuşlardır. Ancak İbn Ebî Zi'b'in ve İbn Şihâb'ın aşağıdaki hadislerden hiç bahsetmemesi manidardır. Bu da onların bu hadislerden haberdar olmadıkları izlenimini vermektedir.

→

Vasiyyullah b. Muhammed (Riyâd, Dârü'l-Hânî, 2001), 3/104.

[36] Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-İclî, *Târîhu's-sikât* (Mekke: Mektebetü Dâri'l-Bâz, 1984), 1/447.

[37] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât* (Haydarâbâd: Dâru'l-Meârif, 1973), 5/468.

[38] Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Metâbiu'l-Humeydî: Riyâd, 1952), 8/453.

[39] Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 29/278.

[40] Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *Câmiu't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl* (Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1986), 109.

[41] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/304.

[42] Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer, *Takrîbü't-tehzîb* (Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986), 490.

[43] Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-'İlel* (Metâbiu'l-Humeydî: Riyâd, 2006), 3/274.

[44] Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 1/472.

2. "İmamınız da Sizden Olduğu Halde" Hadisinin Şerhi Bağlamında İstişhâd Edilen Rivayetler

Bazı şarihler "Hadislerin bir kısmı bir kısmını tefsir eder" anlayışı doğrultusunda Buhârî ve Müslim'in naklettiği söz konusu hadisin doğru anlaşılmasını sağlamak ve kendi görüşlerini desteklemek için diğer bazı hadisleri[45] delil olarak zikretmişlerdir. Delil olarak sunulan bu rivayetlerin bazı yönleri ortak, bazı yönleri ise farklı anlamlar taşımaktadır. Bu bağlamda Hz. Îsâ'nın Müslümanların imamının arkasında namaz kılacağı neredeyse konuyla ilgili tüm hadislerde yer almıştır.

1- Câbir b. Abdullah Rivayetleri: Câbir b. Abdullah'tan konuyla alakalı şu iki rivayet nakledilmiştir:

a-Haccâc b. Muhammed→İbn Cureyc→Ebû'z-Zübeyr→Câbir b. Abdullah isnadı ile nakledilen bu rivayeti tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Hanbel ve Müslim eserlerinde tahrîc etmiştir. Müslim bu konuyu daha açık bir hale getirmek amacıyla, yukarıda verdiğimiz nüzûl-i Îsâ rivayetlerinin ihtilaflı tariklerini verdikten sonra bu rivayeti tahrîc etmiştir. Rivayetin metni şu şekildedir:

حَدَّثَنِي حَجَّاجٌ، قَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ: أَخْبَرَنِي أَبُو الزُّبَيْرِ أَنَّهُ سَمِعَ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللهِ، يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ : (لَا تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِي يُقَاتِلُونَ عَلَى الْحَقِّ ظَاهِرِينَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، قَالَ: فَيَنْزِلُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ فَيَقُولُ أَمِيرُهُمْ: تَعَالَ صَلِّ بِنَا، فَيَقُولُ: لَا إِنَّ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ أُمَرَاءُ تَكْرِمَةَ اللهِ هَذِهِ الْأُمَّةَ.)

Bu hadis için Şuayb el-Arnavût "İsnadı, Müslim'in şartına göre sahihtir"[46] demiştir. Rivayet, Haccâc b. Muhammed el-Bağdâdî'den (ö. 206/822) yaygınlık kazanmıştır. Bu şahıs sika kabul edilmekle birlikte âhir ömründe ihtilat etmiştir. İbn Ma'în'in, (ö. 233/848) oğluna onun yanına kimseyi almamasını emrettiği nakledilir.[47] Alâî (ö. 761/1359) ise onu, ihtilatı rivayetlerine zarar vermeyen kimselerden saymıştır.[48]

Dikkat edilirse rivayetin içerisinde birinci cümle bittikten sonra "قَالَ" ibaresi ile yeni bir metin başladığı görülecektir.[49] Kanaatimizce bu hadis, farklı rivayetlerin hatalı bir şekilde birleştirilerek oluşturulmuş halidir. Dolayısıyla rivayetin ikinci kısmı, başka hadislerden birinci rivayete idrac edilmiş, eklenmiştir.

Buhârî'nin tahrîc ettiği bir rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Ümmetimden bir grup Allah'ın emri onlara gelinceye kadar galibane var olmaya devam edeceklerdir."[50] Rivayet çoğunlukla bu şekilde nakledilmekle birlikte, bazen kıyamete kadar, bazen de bu grubun Deccâl'le savaşıncaya kadar var olacağı

[45] Şerefuddîn el-Hüseyn b. Abdillâh et-Tîbî, *el-Kâşif an hakâiki's-sünen* (Riyâd: Mektebetü Nizâr, 1997), 2/585; Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer, *Fethu'l-bâri fî şerhi'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379), 6/493; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-'Aynî, *'Umdetu'l-kârî şerhu sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 16/40; Abdurrahmân b. Ebû Bekr Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Hâvî li'l-fetevâ* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2004), 2/202.

[46] İbn Hanbel, *Müsned*, 3/384.

[47] Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hindistan: Matbaatü Dâireti'l-Meârif, 1326), 2/206.

[48] Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî el-Alâî, *el-Muhtalitîn* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1986), 19.

[49] Müslim, "Îmân", 71.

[50] Buhârî, "İ'tisâm", 10.

ve bu tâifenin sonuncusunun Deccâl ile savaşacağı biçiminde aktarılmıştır.[51] Her ne kadar Alâî, Haccâc b. Muhammed'in ihtilatının rivayetlerine zarar vermediğini söylese de Haccâc'ın bu rivayette, konuya dair Hz. Îsâ'nın namaz kıldırmayı red-detmesi rivayetlerini birleştirdiğini düşünüyoruz. Çünkü tespit edebildiğimiz kadarıyla Hz. Îsâ'nın Müslümanların emirinin arkasında namaz kılacağına dair sahih bir hadis bulunmamaktadır.

Birçok âlim bu hadisin "وَإِمَامُكُمْ مِنْكُمْ" lafızlarını Hz. Îsâ'nın imamlığı kabul etmediği ve "Allah'ın bu ümmete bir ikramı olarak sizden biri size emir olur" anlamında söylendiğini belirterek Müslim'in de bu hadisi tahrîc ettiğine atıfta bulunur. Kâdî 'İyâz (ö. 544/1149),[52] İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201),[53] Kurtubî (ö. 658/1260),[54] Müzhirî (ö. 727/1327),[55] Tîbî (ö. 743/1343),[56] İbn Mulakkin (ö. 804/1401),[57] Birmâvi (ö. 831/1428),[58] İbn Hacer,[59] 'Aynî (ö. 855/1451)[60] ve Münâvî (ö. 1031/1622)[61] bu âlimlerden bazılarıdır. İleride bunlara dair bazı örnekler verilecektir.

b) Muhammed b. Sâbık→İbrâhîm b. Tahmân→Ebû'z-Zübeyr→Câbir b. Abdullah isnadı ile gelen ve tespit edebildiğimiz edebildiğimiz kadarıyla sadece İbn Hanbel'in Müsned'inde yer alan bu rivayet, Deccâl'in çıkışını ve Şâm bölgesinin Duhan Dağı'nda Müslümanları muhasara etmesini anlatır. Rivayete göre Hz. Îsâ'nın nüzûlü sırasında sabah namazı için kamet getirilir. Hz. Îsâ'ya "Ey Ruhullah öne geç" denilir. O da "İmamınız öne geçsin kıldırsın" der. Sabah namazı kılındıktan sonra Deccâl ile savaşmaya çıkılır.[62]

Şuayb el-Arnavût (ö. 1437/2016) "Hadisin isnadı Müslim'in şartı üzere sahihtir. (Ancak) Ebû'z-Zübeyr (ö. 126) Câbir'den işittiğini sarih olarak belirtmemiştir"[63] der. İbn Hacer Ebû'z-Zübeyr'in sadûk ve müdellis olduğunu ifade etmiştir.[64] Ayrıca rivayet "an" lafzı ile nakledilmiştir. Alâî, imamlardan bir grubun, Ebû'z-Zübeyr'in bazı hadisleri Câbir'den işitmemesi sebebiyle Leys b. Sa'd tariki hariç

[51] İbn Hanbel, *Müsned,* 23/35; 24/363; 28/94, 129, 165; 32, 46; 33/83, 125, 149, 472; 36/657; 37/79, 88.
[52] Ebu'l-Fazl 'İyâz b. Mûsâ b. 'İyâz el-Yahsubî, *İkmâlü'l-mü'lim bi fevâidi Müslim* (Mansûra: Dârü'l-Vefâ, 1998), 1/474.
[53] Ebu'l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Keşfu'l-müşkil min hadîsi's-Sahîhayn* (Riyâd: Dâru'l-Vatan, ts.), 3/26.
[54] Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Kurtubî, *el-Müfhim limâ eşkele min telhisi kitâbi Müslim* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996), 1/371.
[55] el-Hüseyin b. Mahmûd b. el-Hasen eş-Şirâzî el-Müzhirî, *el-Mefâtîh fî şerhi'l-Mesâbîh* (Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2012), 5/455.
[56] Tîbî, *Kâşif*, 11/3480.
[57] Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Ahmed el-Mısrî İbn Mulakkin, *et-Tavdîh li şerhi'l-Câmi's-Sahîh* (Şam: Dâru'n-Nevâdir, 2008), 19/574.
[58] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askalânî el-Birmâvî, *el-Lâmi'u's-sabîh bi şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh* (Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 2012), 10/39.
[59] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/494.
[60] 'Aynî, *'Umde*, 16/40.
[61] Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr* (Mısır: el-Mekebetü't-Ticâriyye, 1356), 5/58.
[62] İbn Hanbel, *Müsned*, 3/367.
[63] İbn Hanbel, *Müsned,* 23/212.
[64] İbn Hacer, *Takrîb*, 506.

onun rivayetleri ile ihticâc etmediklerini belirtmiştir. Müslim'in ise bunu önemsemeden onun birçok hadisini naklettiğini, muhtemelen onun rivayetlerinin Leys tarikine muttali olmasından böyle bir tavır takındığını söylemiştir.[65] Alâî'nin bu düşüncesine katılmak mümkün değildir. Bize göre muhtemelen Müslim, ondan naklettiği hadislerin başka isnadlarının varlığından hareketle bu tür rivayetleri eserine almıştır. Şuayb el-Arnavût da Müslim'in bu tür hadisleri eserinde tahrîc etmesi sebebiyle onu sahih saymıştır. Halbuki rivayet munkatı yani zayıftır.

Akla gelen bir başka ihtimal de bu hadisin, senedindeki diğer râvilerce hatalı olarak nakledilmesidir. İsnaddaki râvilerden İbrâhîm b. Tahmân, Horasan ve Mekke'de yaşamıştır. İbn Hacer onun hakkında "Sikadır ve garib şeyler nakleder"[66] demiştir. Bir diğer râvi Muhammed b. Sâbık, Kûfî ve Bağdâdî'dir. İbn Hanbel Ebû Nuaym'ın rivayetleri için ona gidilmesini tavsiye etmiştir. İbn Ma'în ve Ebû Hâtim gibi âlimler tarafından zayıf,[67] 'İclî[68] ve Nesâî (ö. 303/915) gibi muhaddislerce sika sayılmıştır. Naklettiği bazı hadislerin problemli olduğu da belirtilmiştir.[69] İbn Hacer onu "saduk"[70] saymıştır.

İbn Hacer "İmamınız sizdendir" hadisini açıklarken bu hadise de atıfta bulunur ve İbn Hanbel'in onu tahrîc ettiğini belirtir.[71]

2- Ebû Umâme el-Bâhilî Rivayeti: Bu hadisi Kütüb-i Sitte müelliflerinden sadece İbn Mâce (ö. 273/887) tahrîc etmiştir. Alî b. Muhammed→Abdurrahman b. el-Muhâribî→İsmâil b. Ebî Râfi'→Ebû Zur'a es-Şeybânî Yahyâ b. Ebî Amr→Amr b. Abdullah→Ebû Umâme el-Bâhilî isnadı ile gelen bu rivayetin senedinin sonundaki üç râvi Humusludur. Bu rivayet, Deccâl ve icraatlarını konu edinmektedir.

Hadisin bir kısmında Ümmü Şerîk, 'Hz. Peygamber'e o gün Arapların nerede olacağını' sorunca Hz. Peygamber o gün sayılarının az olacağını ve bunların çoğunun da Kudüs'te bulunacaklarını' söylemiştir. Ayrıca rivayete göre imamları salih bir adam olacak, sabah namazını kıldırmak üzere iken Hz. Îsâ'nın indiğini görünce namazı onun kıldırması için geri çekilecektir. Hz. Îsâ ise elini onun omuzuna koyarak "Öne geç sen kıldır, senin için kâmet getirildi" diyecektir. İmamları onlara namaz kıldırdıktan sonra kapılar açılacak ve Deccâl ile savaşılacaktır. Bu rivayetin sıhhati hakkında Elbânî (ö. 1420/1999) ve Şuayb el-Arnavût "zayıf" demiştir.[72] Hadisin senedindeki İsmâil b. Râfi' zayıftır.[73] Bu hadisi Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843), Damra→Yahyâ b. Ebî Amr (ö. 148/765)→Amr b. Abdullah el-Hadramî (ö. ?)→Ebû Umâme el-Bâhilî isnadı ile de nakletmiştir.[74] Zehebî seneddeki Amr b. Abdullah için "Tâbiîndendir, meçhuldür. Yahyâ b. Ebî Amr'dan başka ondan nakle-

[65] Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, 100.
[66] İbn Hacer, *Takrîb*, 90.
[67] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/283.
[68] İclî, *Târîhu's-sikât*, 1/404.
[69] Mizzî, *Tehzîb*, 25/236.
[70] İbn Hacer, *Takrîb*, 479.
[71] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/493.
[72] Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1987), "Fiten", 33.
[73] Mizzî, *Tehzîb*, 3/85.
[74] Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye el-Mervezî, *Kitâbu'l-fiten* (Kâhire: Mektebetü't-Tevhîd, 1412), 2/566.

deni bilmiyorum"[75], İbn Hacer ise onun için "makbûl"[76] demiştir. Şuayb el-Arnavût İbn Hacer'e cevaben "Aksine o meçhuldür. Ondan sadece Yahyâ b. Ebî Amr nakilde bulunmuştur"[77] demiştir. Rivayetin Hz. Îsâ'nın Mehdî'nin ardında namaz kılması kısmını Nuaym b. Hammâd, Damra→Yahyâ b. Ebî Amr→Kaʿb isnadı ile maktû olarak da nakletmiştir. Rivayete göre Deccâl Müslümanları Beyt-i Makdis'te muhasara eder ve açlık olur. Hz. Îsâ nüzûl eder ve Mehdî'nin arkasında namaz kılar. Sonrasında ise imam Hz. Îsâ olur.[78] İbn Mulakkin, nüzûl-i Îsâ hadislerini açıklarken Ebû Umâme hadisini de delil olarak kullanır.[79] İbn Hacer "İmamınız sizdendir" hadisini şerh ederken bu hadise atıfta bulunur ve İbn Mâce'nin onu tahrîc ettiğini belirtir.[80]

3- Osman b. Ebî'l-Âs es-Sekafî Rivayeti: İbn Hanbel[81] ve İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849)[82] tahrîc ettiği bu rivayette Deccâl'in çıkışı ve Hz. Îsâ'nın nüzûlü anlatılır. Müslümanlar Efik Tepesi'ne sığınır. Deccâl'in adamları onları orada muhasara eder. Hz. Îsâ sabah namazında nüzûl edince emirleri ona "Ey Ruhullah, öne geç namaz kıldır" der. Hz. Îsâ ise "Bu ümmetin bazısı bazısına emirdir" der. Emirleri öne geçer ve onlara namaz kıldırır. Namaz sonrası ise Deccâl ile savaşılır." Bu rivayet için Şuayb el-Arnavût "Alî b. Zeyd sebebiyle bu tarik zayıftır" [83] demiştir. Alimlerin büyük bir kısmı Alî b. Zeyd'i zayıf saymıştır.[84]

Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256) "Nüzûl-i Îsâ babında" bu rivayeti zikretmiştir.[85]

4- Huzeyfe b. el-Yemân Rivayeti: Yûsuf b. Yahyâ es-Sülemî (ö. 658/1260) eserinde şöyle merfû bir hadis nakletmiştir: "Mehdî döndüğünde Hz. Îsâ'yı saçından su damlar gibi bir halde inmiş bulur." Mehdî ona "Öne geç insanlara namaz kıldır" der. Hz. Îsâ ise "Senin için kamet getirildi" der. (Hz. Peygamber) "Hz. Îsâ evladımdan bir adamın ardında namaz kılacaktır. Namaz kılınınca Hz. Îsâ kalkıp makama oturur ve Mehdî ona biat eder" der.

Sülemî bu rivayetin Ebû Nuaym'ın (ö. 430/1038) Menâkıbu'l-Mehdî'si[86] ile Taberânî'nin (ö. 360/971) Mu'cem'inde geçtiğini belirtir.[87] Menâkıbu'l-Mehdî isimli eser mevcut olmadığından kontrol etmek mümkün olmamıştır. Taberâni'de ise

[75] Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ* (Suriye: Dâru'l-Meârif, ts.), 2/85; Zehebî, *Mîzân*, 3/270.
[76] İbn Hacer, *Takrîb*, 424.
[77] Şuayb el-Arnavût-Beşşâr Avvâd, *Tahrîru takrîbi't-tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 3/99.
[78] Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, 2/577.
[79] İbn Mulakkin, *Tavdîh*, 19/575.
[80] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/493.
[81] İbn Hanbel, *Müsned*, 4/216.
[82] İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/491.
[83] İbn Hanbel, *Müsned*, 4/216.
[84] Zehebî, *Mîzân*, 3/129.
[85] Ebu'l-Muzaffer Şemsuddin Yusuf b. Kizoğlu b. Abdullah, *Mirâtu'z-zemân fî tevârîhi'l-a'yân* (Şam: Dâru'r-Risâle, 2013), 2/339.
[86] Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) mehdî rivayetlerini ve mehdînin özelliklerini konu edinen eseri, kaynaklarda genellikle "el-Mehdî" veya "Menâkıbu'l-Mehdî" (Mehdî'nin Faziletleri) adıyla anılan, ancak günümüze ulaşıp ulaşmadığı veya başka eserler içinde yer alıp almadığı akademik olarak tartışılan bir çalışmadır. Ancak bu esere ulaşamadım.
[87] Yûsuf b. Yahyâ b. Alî el-Makdisî es-Sülemî, *İkdü'd-dürer fî ahbâri'l-muntazar* (Zerkâ: Mektebetu'l-Menâr, 1989), 1/292.

bu hadis tespit edilememiştir. Senedde sadece Huzeyfe b. Yemân'ın ismi bulunduğundan sened tetkiki de mümkün değildir. Sülemî kendisi bu hadisi "Hz. Îsâ, Mehdî'nin ardında namaz kılar" bâbında vermiştir. Bu bâba önce "İmamınız sizdendir" hadisinin tahrîci ile başlamıştır. Ardından yukarıda verdiğimiz Müslim'in tahrîc ettiği Câbir rivayetini, sonra Huzeyfe tarikini nakletmiştir.

Mezkûr hadislerin bir benzeri Bakiyye b. Velîd→Safvân b. Amr→Şureyh b. Ubeyd→Kaʿb isnadı ile maktû olarak da nakledilmiştir. Bu rivayete göre Hz. Îsâ Şam'ın doğusuna beyaz minareye iner. Yanına gelen Yahudi ve Hristiyanları, ashâbı olarak kabul etmez. Müslümanların yanına gelir ve onları halifeleri ile namaz kılarken bulur. Halifeleri namaz kıldırması için geri çekilir ve ona imamlık teklif eder. Hz. Îsâ onun kıldırmasını ister ve "Ben vezir olarak gönderildim. Emir olarak gönderilmedim" der. Emir onlara ve Hz. Îsâ'ya iki rekât namaz kıldırır. Sonrasında ise namazı Hz. Îsâ kıldırır ve Müslümanların halifelerini görevden alır.[88] Rivayetin senedindeki tüm râviler Humuslu'dur. İsnaddaki Bakiyye b. el-Velîd, çokça tedlis yapan bir râvi olup[89] bu rivayeti "an" lafzı ile nakletmiştir. Aynı isnatla gelen bir rivayete göre ise Kaʿbu'l-Ahbâr, Hz. Îsâ'nın hurûcu ile (Kureyş'in) emirliğin kesileceğini de söyler.[90]

Yukarıda geçen bilgilerden hareketle, Hz. Îsâ'nın Mehdî'nin arkasında namaz kılacağını ifade eden rivayetlerin tümünün zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Kanaatimizce bu metinler, muhtemelen Kaʿbu'l-Ahbâr gibi İsrâiliyatçıların yorumları veya uzmanı oldukları önceki dinlerin kadim kitaplarından[91] nakilleri olup, zamanla bazı değişikliklerle ref' edilmek suretiyle Hz. Peygamber'e nispet edilmiştir.[92] Dikkat edilirse maktu türden Kaʿb rivayetlerine göre Müslümanların imamı Hz. Îsâ olacaktır. Oysa merfu hadislere göre Hz. Îsâ imamlığı kabul etmeyecektir.

3. Hz. Îsâ İndiği Sırada ve Sonrasında Müslümanların İmamının Kim Olacağı Hususunda Yapılan Yorumlar

Bu hususta farklı görüşler söz konusu olup aşağıdaki başlıklar altında ele alınacaktır.

3.1. Hz. Îsâ'nın Nüzûlü Zamanı Müslümanların Bir İmamı Olmaz

Ebû Mutîʿ en-Nesefî, (ö. 318/930) "Cemaatin (Ehl-i Sünnet) izleri yok olduğunda, imâmet Kureyş'ten çıktığında, Araplar zelil olduğunda ve din çıktığı yere döndüğünde Meryem oğlu Hz. Îsâ inecektir"[93] demiştir. Halîmî (ö. 403/1012) hadiste Hz. Îsâ'nın âdil bir hakem olarak inmesi bağlamında şunları söylemiştir: "O gün müslümanların bir sultanı olmadığı için hakem (hüküm veren) Hz. Îsâ olur. O

[88] Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, 2/567.
[89] Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, 105.
[90] Nuaym b. Hammâd, *Fiten*, 2/569.
[91] Meral, *Yahudilerin Ahir Zamanı -Yahudilikte Gog-Magog, Deccâl ve Mesih-*, 151 vd.
[92] bkz. Veli Atmaca, "Hadiste İsrâîlîyâta Bakış II -Kaʿbu'l-Ahbâr-", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları* III/4 (1997), 163-180.
[93] Ebû Mutîʿ Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî, *er-Red 'alâ ehli'l-bidaʿ ve'l-ehvâ'* (Annales İslâmologiques: Marie Bernand, 1980), 49.

gün, müslümanların bir imamı, bir kadısı ve bir müftüsü yoktur. Yüce Allah ilmi çekip almıştır. Hz. Îsâ, müslümanların ilimden yoksun olduğu bir durumda inecektir. İnsanlar arasında hüküm vermesi ve kendisinin de amel edebilmesi için bu şeriattan, ihtiyacı olan bilgileri semadan inmeden önce Yüce Allah'ın emriyle bilecektir. Müslümanlar onun etrafında toplanırlar ve onu kendilerine hakem seçerler. Yahut Hz. Îsâ kendisi onların aralarında hükmedecektir. Dolayısıyla hüküm vermemek diye bir durum söz konusu olamaz. Ondan başkası da o zamanda hükmetmeye uygun değildir. Deccâl'i bu yönüyle öldürür denilmesi de uzak değildir."[94] Muhammed el-Kurtubî (ö. 671/1273) de aynı ibareleri tekrarlamaktadır.[95]

Yukarıda geçen ifadelerden anlaşıldığı üzere bazı âlimlere göre, nüzûlden önce imâmet Kureyş'ten çıkacak ve Müslümanların bir sultanı, bir halifesi olmayacak ve ilim ortadan kalkacaktır. Tabi bu yorumların tümüyle kabul gördüğünü söylemek mümkün değildir. Örneğin İbn Hacer, Hz. Îsâ'nın kıyametin yaklaştığı bir zamanda bu ümmetten bir kimsenin arkasında namaz kılmasının yeryüzünün Allah için hüccetle mücadele eden kimselerden yoksun olmayacağına delalet ettiğini ifade etmektedir.[96] Azîmâbâdî'nin nakline göre Suyûtî (ö. 911/1505) de âlimlerin olmamasını batıl bir görüş olarak kabul eder. Bu ümmetin âlimlerinin ve kadılarının devam edeceğini ve Hz. Îsâ'nın ise kendisine başvurulan en büyük imam olacağını söyler. O, ilmin kabzının ise bütün müminlerin ölümünden sonra gerçekleşeceğini savunur.[97]

3.2. Müslümanların İmamı Bir Tâife Olacaktır

Mehdî ve Hz. Îsâ'nın geleceği fikrine önem vermeyip kıyamete kadar bu işi Müslüman bir grubun götüreceği düşüncesinde olanlar vardır. Bu bağlamda konuyla ilgili aktarılan bazı rivayetlerde muhtemelen yine râvi tasarrufu ile bu tâifenin Mehdî veya Hz. Îsâ ile bağlantısı kurulmaya çalışılmıştır. Ancak bu rivayeti müstakil olarak nakledenler âhir zaman imâmetini, liderliğini bu taifenin sürdüreceği inancındadırlar.

Bu görüşte olanları ve delillerini sıralamak yerinde bir tutum olacaktır. Bir rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Ümmetimden bir grup Allah'ın emri onlara gelinceye kadar galibane var olmaya devam edecektir."[98] Tirmizî'nin (ö. 279/892) naklettiği bir tarike göre ise rivayetin öncesinde "Şam ehli bozulursa sizde bir hayır kalmaz" [99] kısmı mevcuttur. Müslim'in Sahih'inde "Ümmetimden bir tâife hak üzere galip olmaya devam edecektir…" isimli bir bab mevcuttur. Bu babdaki hadisin bir tariki "Bu din kıyamete kadar ayakta kalmaya devam edecektir.

[94] Ebû Abdillâh Hüseyn b. Hasen b. Muhammed b. Halîm, *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 1/425-6.
[95] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire* (Riyâd: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1964), 1302.
[96] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/494.
[97] Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-Azîmâbâdî, *'Avnu'l-Ma'bûd* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 11/306.
[98] Buhârî, "İ'tisâm", 10.
[99] Tirmizî, "Fiten", 27.

Müslümanlardan bir grup onun için savaşmayı sürdürecektir" şeklindedir. Hz. Muâviye'nin bu hadisi minberde okuduğu rivayet edilmiştir. Muhtemelen o bu tâifenin kendileri olduğu kanaatindedir. Rivayetin Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan gelen versiyonu ise hak üzere galibane olacak bu kimselerin ehl-i Mağrib olduğu Hz. Peygamber'den nakledilmiştir.[100] Bir tarikte ise bu tâifenin sonuncusunun Deccâl ile savaşacağı ifade edilmiştir.[101]

Buhârî hadiste geçen bu tâifenin âlimler, İbn Hanbel Ehl-i hadis olduğu kanaatindedir. Nevevî'ye (ö. 676/1277) göre ise bunlar cesur mücahitlerden, fakihlerden, hadisçilerden, zahitlerden, emri bi'l-maruf yapanlardan ve başka gruplardan müteşekkildir. Ona göre hadiste geçen 'Allah'ın emri' ifadesi, Müslümanların ruhunu alacak rüzgârı ifade etmektedir.[102] Kâdî 'Iyâz bu grubun Deccâl ile savaşacak ve Hz. Îsâ'nın etrafında toplanacak kimseler olduğunu söyler.[103] Halbuki sahâbe döneminden anlaşıldığı kadarıyla Cemel ve Sıffîn savaşları sonrası ortaya çıkan her grup onları kendi müntesipleri olarak görmüştür. Sonrasında ise bu hadis Deccâl, Mehdî ve Hz. Îsâ ile ilişkilendirilmiştir. Bu rivayeti özel olarak ele almaktaki maksatlarımızdan biri de rivayetlerdeki bu tür râvi tasarruflarına dikkat çekmektir. Nitekim bazı râvilerin, bu rivayet vasıtasıyla kendi ortaya koydukları yorumları delillendirmek maksadıyla Deccâl ve Mesih'le alakalı diğer hadislerle, bu rivayeti cemetme yoluna gittiklerini düşünüyoruz.

İbn Hanbel'e sorulduğunda ise onların Rumlarla savaşan ehl-i Mağrib olduğunu ve müşriklerle savaşan herkesin de hak üzere bulunduğunu söylemiştir.[104] Tâbiînden Mutarrif b. Abdullah'a (ö. 95/714) göre ise bunlar Şam ehlidir (Suriye Filistin bölgesi halkı). İbn Battâl el-Kurtubî (ö. 449/1057) ise bu bölge ile kastedilenin Kudüs olduğu dolayısıyla Kudüs'teki tâifenin onlar olduğu kanaatindedir.[105] Rivayetin zayıf bir tarikine göre Hz. Peygamber'e bu grubun nerede olacağı da sorulmuştur. Hz. Peygamber ise "Kudüs ve çevresinde"[106] demiştir.

İbn Hacer'in nakline göre Buhârî şârihlerinden İbn Tîn, (611/1214) " إِمَامُكُمْ مِنْكُمْ" ibaresini, Hz. Peygamber'in şeriatının kıyamete kadar devam edeceği ve her asırda bir grup âlimin bulunacağı şeklinde açıklamıştır.[107] İbn Mulakkin de bu lafızların Hz. Peygamber'in son nebî olmasını ve şeriatının kıyamete kadar devam edeceğini, her asırda ehl-i ilimden bir tâifenin var olacağını gösterdiğini belirtmiştir.[108]

[100] Müslim, "İmâre", 53.
[101] Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen* (Beyrut: Kahire: Dâru'l-Fikr, 1988), "Cihâd", 4.
[102] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu sahîhi'l-Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392), 13/67.
[103] Kâdî 'Iyâz, *İkmâl*, 1/459.
[104] İshâk b. İbrahim b. Hânî, *Mesâilü İbn Hanbel* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmi, 1394), 2/192.
[105] Ebu'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Kurtubî, *Şerhu sahîhi'l-Buhârî* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1993), 10/60.
[106] İbn Hanbel, *Müsned,* 36/57.
[107] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/494.
[108] İbn Mulakkin, *Tavdîh*, 9/580.

3.3. Müslümanların İmamı Kur'an ve Hz. Peygamber'in Sünnetidir

İbn Ebî Zi'b'den (ö. 159/776) gelen bir tarike göre hadis "فَأَمَّكُمْ مِنْكُمْ" şeklindedir. Rivayete göre İbn Ebî Zi'b "Size sizden olanla imamlık yapacak ne demek, biliyor musun" deyince Velîd b. Müslim (ö. 194/810) "Söyleyiver" der. O da "Size Rabbinizin kitabı ve nebînizin sünneti ile imamlık yapacak" demiştir.[109] Yani İbn Ebî Zi'b'e göre imam, Hz. Îsâ olmakla beraber o, Kuran ve sünnete tabi olacaktır. Kâdî 'İyâz, İbn Ebî Zi'b'in yorumu için "Güzel bir sözdür. Çünkü Hz. Îsâ bir resul, bir nebî olarak veya yeni bir şeriatla gelmeyecektir. Çünkü Hz. Muhammed elçilerin sonuncusudur. Şeriatı da önceki şeriatların hepsini nesh etmiştir. Kıyamete kadar da kalıcıdır. Hz. Îsâ onunla hükmedecektir."[110] İbn Recep el-Hanbelî'nin nakline göre Ebû Bekr el-Cevzakî (ö. 388/998) şöyle demiştir: "Mütekaddimûndan bazıları, 'İmamınız sizdendir' ibaresinin 'İncil ile değil, Kur'an ile hükmeder' anlamına geldiğini söylemişlerdir."[111] İbn Kurkûl (ö. 569/1174) şunları söylemektedir: " وَإِمَامُكُمْ مِنْكُمْ" hakkında denildi ki "Halifeniz sizdendir" ve yine denilmiş ki "İmamınız Kur'an'dır."[112] İbn Hacer de "وَإِمَامُكُمْ مِنْكُمْ" ile "halifeniz" veya "Kur'an"ın kastedildiğine işaret etmiştir.[113]

3.4. Nüzûl Zamanı Müslümanların İmamı Kendi İçlerinden Biri Olur

Hadisin "İmamınız sizdendir" şeklindeki zâhirinden Müslümanların imamının o dönemde kendilerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu "Sizdendir" ifadesi de âlimlerce yorumlanmıştır. Kimine göre bu imam, Kureyş'tendir. Bazılarına göre Müslümanlardan herhangi biri, kimine göre ise Mehdî'dir.

Yukarıdaki rivayetlerden anlaşıldığı üzere ilk dönem eserlerde bu kişi çoğunlukla Mehdî değil Müslümanların emiri veya halifesi şeklinde anlaşılmıştır. Berbehârî (ö. 329/940-41) Hz. Îsâ nüzûl edinceye kadar halifeliğin Kureyş'te olacağını söylemiştir.[114] Âbirî (ö. 363/974) Mehdî hakkındaki haberlerin tevatüren ve şöhret yoluyla geldiğini söyler. Bu hadislere göre Mehdî, Hz. Îsâ ile birlikte çıkacak, Deccâl'i öldürmede Hz. Îsâ'ya yardım edecek, ümmete imamlık yapacak ve Hz. Îsâ onun arkasında namaz kılacaktır.[115] Kâdî 'İyâz, imamın kim olacağı konusunun Câbir hadisinde açıklandığını söyler. Bu rivayete göre Hz. Îsâ indiğinde, Müslümanların emiri ona "Gel namazı kıldır" der. Hz. Îsâ ise "Yüce Allah'ın bu ümmete bir ikramı olarak sizin emiriniz sizdendir" diyecektir.[116] Halbuki yukarıda geçtiği üzere Kâdî 'İyâz, İbn Ebî Zi'b'in yorumunu onaylamıştı. İbn Ebî Zi'b'e göre ise imamlık

[109] Müslim, "Îmân", 71.
[110] Kâdî 'İyâz, *İkmâl*, 1/473.
[111] Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Kâhire: Dâru'l-Harameyn, 1996), 6/494.
[112] Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Hamezî, *Metâli'u'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr* (Katar: Vizâretu'l-Evkâf, 2012), 1/288.
[113] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/81.
[114] Ebu Muhammed el-Hasen b. Ali b. Halef el-Berbehârî, *Şerhu's-Sünne* (Yemen: Mektebetu İmâm el-Vâdi'î, ts.), 57.
[115] Ebu'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyin el-Âbirî, *Menâkıbu'ş-Şâfiî* (Ummân: ed-Dâru'l-Eseriyye, 2009), 95.
[116] Kâdî 'İyâz, *İkmâl*, 1/474.

edecek olan kişi Hz. Îsâ'dır. Ebû'l-Muzaffer ez-Zühlî (ö. 560/1165) ise şu değerlendirmelerde bulunur: "Sizden olan biri size imamlık eder. Hz. Îsâ da onun arkasında namaz kılar. Bu ise İslâm'ın neshinin caiz olmayacağına dair bir uyarıdır."[117]

İbnü'l-Cevzî yukarıda verdiğimiz İbn Ebî Zi'b'in "Size Yüce Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in sünneti ile imam olacaktır" yorumunun, Câbir hadisi ile kabul edilemez hale geldiğini belirtir. Yine o, "فَأَمَّكُمْ مِنْكُمْ" lafzının ise "Sizden biri imam olur" manasında olduğunu iddia etmiştir.[118] O ayrıca şunları şöylemiştir: "Şayet Hz. Îsâ (imam olarak) öne geçse insanlar "Acaba bir vekil olarak mı öne geçti yoksa yeni bir şeriat mı başlattı?" derler. Cemaat olarak namaz kılar ki Hz. Peygamber'in "Benden sonra nebî yoktur" sözü şüphe ile zedelenmesin."[119] Kurtubî de " وَإِمَامُكُمْ مِنْكُمْ" ibaresi için şu açıklamalarda bulunur: "İmamınız sizden bir adamdır. Hz. Îsâ size emir ve imam olmaz. Müslim hadisinde geçtiği üzere Hz. Îsâ'ya "Gel bize namaz kıldır" denilince "Bu ümmete Allah'ın bir ikramı olmak üzere sizin emiriniz sizdendir" cevabını verecektir.[120] Müzhirî "وَإِمَامُكُمْ مِنْكُمْ" ibaresi ile imamın Kureyş'ten olduğu anlayışına atıfta bulunmuştur. Ayrıca o bu konuda şunları söyler: "Namazda Hz. Îsâ değil, dininizden olan bir kişi size imam olur. Aksine o halife konumunda olur."[121] Şerefuddîn et-Tîbî ise: "Ya da Câbir hadisinde olduğu gibi "Hz. Îsâ imamınıza uyduğu zaman ve siz Allah katından ikram edildiğinizde haliniz nice olur?"[122] yorumuna atıfta bulunur.

Kirmânî (ö. 786/1384) "وَإِمَامُكُمْ مِنْكُمْ" ifadesinin "İmam bu ümmetten olduğu halde Hz. Îsâ sizinle birlikte cemaat olur" şeklinde de anlaşılmasının mümkün olduğunu belirtir.[123]

Suyûtî, bazı kimselerin, Hz. Îsâ'nın bir Peygamber ve makamının yüce olması sebebiyle Mehdî'nin arkasında namaz kılmayacağını iddia ettiklerini ve bu konuda eser yazdıklarını söylemiştir. O bu konuda sahih birçok hadis geldiğini söyler. Ayrıca Hz. Peygamber'in, Hz. Îsâ'dan makam olarak daha üstün olmasına rağmen Abdurrahman b. Avf ve Hz. Ebû Bekr'in arkasında namaz kıldığına değinir. Suyûtî, İbn Ebî Şeybe'nin İbn Sîrîn'den naklettiği hadise de atıfta bulunur. Bu hadise göre İbn Sîrîn, maktû olarak "Mehdî bu ümmettendir. O, Îsâ'ya imamlık eder"[124] der. Alî el-Kârî (ö. 1014/1605) ise bu ibare hakkında "O sizin dininizdendir. Kureyş'ten olduğu da söylenilmiştir. O da Mehdî'dir... Sonuç olarak imamınız Hz. Îsâ değil sizden biridir. Hz. Îsâ halife konumundadır."[125] demiştir. Alî el-Kârî Hz. Îsâ'nın Müslüman-

[117] Ebu'l-Muzaffer Yahyâ b. Hubeyrâ b. Muhammed b. Hubeyra ez-Zühlî, *el-İfsâh an meâni's-Sıhâh* (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1417), 6/59.
[118] İbn Cevzî, *Keşfu'l-müşkil*, 3/326.
[119] İbn Cevzî, *Keşfu'l-müşkil*, 3/88.
[120] Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Kurtubî, *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyânu ğarîbihi* (Dımeşk: Dâru'n-Nevâdir, 2014), 3/130.
[121] Müzhirî, *Mefâtîh*, 5/454-5.
[122] Tîbî, *Kâşif*, 11/3480.
[123] Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Saîd el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâs, 1981), 14/88.
[124] Suyûtî, *Hâvî*, 2/202.
[125] Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Mirkâtu'l-mefâtîh şerhu mişkâti'l-mesâbîh* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002), 8/3495.

lara imam olmayı reddetmesini, onun dilinden şu sözlerle aktarır: "Size imam olamam. Olursam dininizin nesh edildiği zannedilebilir" der. Bu hususta o, İbn Ebî Şerîf el-Makdisî'den (ö. 923/1517) şunları nakleder: "Bu görüş (Hz. Îsâ'nın imâmeti), Müslim rivayetinde geçen hadise uygundur. Ancak Câbir hadisine muhaliftir. Bu iki rivayetin cem'i mümkündür. İndiği ilk anlarda şeriat hususunda vereceği hükümlerde kendisine uyulacağına uyarıda bulunmak için o, namaz kıldırır. Sonra namaza çağrıldığında bu ümmete Yüce Allah'ın bir ikramı olduğunu göstermek amacıyla Mehdî'ye imam olmasını işaret eder." Alî el-Kârî kendisi ise bu hadislerin aksi yönde cem'inin de mümkün olduğunu söyler. Bunun daha evla olacağının söylenebileceğini ancak Hz. Peygamber'in "İmamınız sizdendir" sözünde Mehdî'nin imam olacağının açık olduğunu söyler. Alî el-Kârî, Hz. Îsâ'nın "Sizin emirleriniz sizdendir" sözü için "Dini veya dünyevi" ifadelerini kullanır.[126]

Abdülhak ed-Dihlevî, (ö. 1052/1642) ise "İmamınız sizdendir" ibaresi için şu yorumlarda bulunmuştur: "İmamınız Kureyş'tendir. O da Mehdî'dir. Hz. Îsâ bu ümmete ikram olarak ona (namazda) uyar." O ayrıca "Hz. Îsâ cemaate muallim, umumun imamı ve insanların hepsinin halifesi olur. Namazı kıldırmada ise başkası, hadislerde geçtiği üzere Mehdî imam olur" demiştir.[127] Muhammed Enver Şâh (ö. 1352/1933) mezkûr ibareyle akla ilk gelenin Mehdî olduğunu söylemiştir.[128] Müslim'deki rivayetlere göre râvilerin bu konuda ihtilaf ettiklerini, kendi tercihinin ise Buhârî'nin tahrîc ettiği hadis olduğunu söyler. O ayrıca İbn Mâce'deki "O gün Arapların çoğu Kudüs'tedir" hadisinin isnadının güçlü olduğunu belirtir. Bu hadise göre, imamın Mehdî olacağının açık olduğunu, bu sebeple râvilerin ihtilafının önemsenmeyeceğini söyler. O, "أَمَّكُمْ مِنْكُمْ" ve "أَمَّكُم بِكِتَابِ الله" ibarelerinin râvi tasarrufu ve evhamı olduğu kanaatindedir. Enver Şah'a göre bu konuda izlenecek doğru metod bir sahâbîden gelen rivayetin lafzında ihtilaf olduğu zaman, başka bir sahâbînin hadisine bakmaktır. Buna göre Hz. Îsâ'nın inişinden sonraki ilk namazı Mehdî kıldıracaktır. Çünkü kamet onun için getirilmiştir. Sonrasında Hz. Îsâ onlara namaz kıldıracaktır.[129]

Alimlerin bu yorumlarında imam kelimesine farklı anlamlar yüklenmesi dikkat çekici bir durumdur. Bu bağlamda örneklerde geçtiği üzere kimine göre Hz. Îsâ indiğinde Mehdî siyasi ve dini bir lider olarak namaz kıldıracak ve Hz. Îsâ ona uyacaktır. Bazısına göre Hz. Îsâ'nın Mehdî'nin arkasında namaz kılması Hz. Peygamber'e uyduğunu göstermek içindir. Bir başkasına göre ise Mehdî'nin imamlığı sadece namaz kıldırma hususundadır.

3.5. Nüzûl Zamanında Hz. Îsâ Müslümanların İmamı Olur

Âlimlerin önemli bir kısmına göre, âhir zamanda Müslümanların imamı Hz. Îsâ olacaktır. Bu konuda daha çok onun Hz. Peygamber'e tabi olacağı meselesi üze-

[126] Alî el-Kârî, *Mirkâtu'l-mefâtîh*, 8/3495.
[127] Ebu'l-Mecd Abdülhak b. Seyfiddîn b. Sa'dillâh ed-Dihlevî, *Lema'âtü't-tenkîh fî şerhi Mişkâti'l-Mesâbîh* (Şam: Dâru'n-Nevâdir, 2014), 8/741-2.
[128] Muhammed Enver Şâh el-Hüseynî el-Keşmîrî, *Feyzu'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 4/405.
[129] Enver Şâh, *Feyzu'l-bârî*, 4/406-7.

rinde durulmuştur. Mâtürîdî-Hanefî âlimlerinden Sâlimî el-Leysî, (ö. 460/1068) şunları söyler: "Hz. Îsâ, nüzûlden sonra ittifakla Hz. Peygamber'in şeriatına tabi olacaktır. Çünkü Hz. Îsâ'nın şeriatı nesh edilmiştir. O, nüzûlünden sonra resul olmakla birlikte şeriat sahibi olmayacaktır. Çünkü onun vahiy olmaksızın kendiliğinden hakem nasb edilmesi caiz değildir. Namazdaki imâmeti hususunda ise ihtilaf söz konusudur. Bazıları bunun caiz olmadığını, bu durumda onun tabi olunmuş anlamına geldiğini, dolayısıyla onun Mehdî'nin arkasında namaz kılacağını söylemiştir. Bazıları ise hadiste geçen Mehdî'nin, Hz. Îsâ olduğunu iddia etmişlerdir. Doğru olanın, onun insanlara namaz kıldırmasıdır. Çünkü Mehdî'den daha faziletlidir ve imâmete daha layıktır. Namazda ona uyulmasının şeriatta ve dinde de kendisine tabi olunması anlamına gelmez. Hakikatte tabiiyyet Hz. Peygamber'edir. Hz. Îsâ Hz. Peygamber'e uymaktadır. Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber hayatta iken insanlara namaz kıldırırken hakiki anlamda kendisine tabi olunmuş değildi. Aslında herkes Hz. Peygamber'e tabi idi. Hz. Îsâ'ya namazda mutâbaat caizdir. Ancak şeriatta ona tabi olmak caiz değildir. O bu konuda tıpkı zamanımızdaki fakihler ve imamlar gibidir. Nitekim, Hz. Îsâ nebî ve resul olmakla birlikte, şeriatın uygulanması hususunda fakihler konumundadır."[130]

Semerkandî, (ö. 539/1145) "Hz. Îsâ'nın âhir zamandaki nüzûlünün şöhret yoluyla sabit olduğunu söylemiştir. Ayrıca Hz. Îsâ'nın Deccâl ile savaşacağını, ancak onun şeriatında savaşın meşru olmaması sebebiyle insanları Hz. Peygamber'in dinine çağıracağını söyler. Kendi şeriatına çağırması durumunda nebîlerin sonuncusu olacaktır. Bu ise doğru değildir." Ayrıca Hz. Peygamber'in "Hz. Musa yaşasaydı bana tabi olurdu" hadisini de buna delil getirmiştir.[131]

Kâdî 'İyâz, Ehl-i sünnetin nüzûl-i Îsâ meselesini ve onun Deccâl'i öldürmesini hak kabul ettiklerini söyler. Bazı Mutezilî, Cehmî ve onların görüşünde olan kimselerin ise "Muhammed peygamberlerin sonuncusudur" ayeti ve Hz. Peygamber'in "Benden sonra nebî yoktur" hadisi ile bu şeriatın kıyamete kadar baki kalacağında icma bulunmasından hareketle bu görüşü reddettiklerini belirtir. Kâdî 'İyâz, Hz. Îsâ'nın Hz. Muhammed'in şeriatını neshetmek, nübüvvet ve risaleti tecdid etmek için değil, âdil bir hakem olarak İslâm'da değişen şeyleri tecdid, adaleti yerleştirmek, haçı kırmak ve domuzu öldürmek için geleceğini söyler. Hz. Peygamber'in de buyurduğu üzere "Müslümanların imamları kendilerindendir" der.[132] Kâdî 'Îyâz'ın tüm bu yorumlarını birbiriyle telif etmek zordur. Bu bağlamda, o hem dinde tecdid ve adaleti sağlayacak kimsenin Hz. Îsâ olduğunu söyler hem de "Müslümanların imamı kendilerindendir" der.

Ebû'l-Muzaffer ez-Zühlî, hadisteki "فَأَمَّكُمْ مِنْكُمْ" ibaresinin iki anlama gelebileceğini söyler: "Birincisi, Îsevîlik dini üzere değil sizin dininiz üzere sizden biri olduğu halde size imamlık eder. İkincisi ise İmamınız sizden olur. Hz. Îsâ onun arka-

[130] Ebû Şekûr Muhammed b. Abdisseyyid b. Şuayb es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd* (Ammân: Vakfiyyetü'l-Emîr Ğâzî, ts.), 92-93.
[131] Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-Semerkandî, *Mîzânu'l-usûl fî netâ'ici'l-ʿukûl* (Katar: Metâbiu'd-Dûhâ, 1994), 474-475.
[132] Kâdî 'İyâz, *İkmâl*, 8/492-3.

sında namaz kılar, şeklindedir. Burada Hz. Peygamber'in İslâm'ın neshinin caiz olmayacağına dair bir uyarısı vardır. Yüce Allah'ın Hz. Âdem ile gönderdiği din, âhir zamanda Hz. Îsâ ile son bulacaktır."[133] Kurtubî ise şu değerlendirmelerde bulunur: "Hz. Îsâ yeryüzüne başka bir şeriatla gelmez. Bu şeriatı, mukarrir ve müceddid olarak gelecektir. Çünkü bu son şeriattır ve Hz. Peygamber de son resuldür. Müslümanların emirinin "Gel bize namaz kıldır" demesine karşılık Hz. Îsâ'nın "Yüce Allah'ın bu ümmete bir ikramı olarak sizlerin bazısı bazısına emirdir" demesi de buna açık bir delildir."[134] Ebû Abdullah el-Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Ebî Zi'b'in yukarıda verdiğimiz yorumundan sonra şöyle demiştir: "Âlimlerimiz bu (hadis), Hz. Îsâ'nın silinen İslâm dinini tecdid edici olarak ineceğine dair bir nastır. Yeni bir şeriat başlatmayacaktır. Teklif de bakidir" [135] demiştir.

Tîbî "فَأَمَّكُمْ مِنْكُمْ" fiilindeki zamirin Hz Îsâ'ya döndüğünü, "مِنْكُمْ" lafzının ise hal olarak takdir edilmesi durumunda ibarenin "Hz. Îsâ size dininizden olduğu halde imamlık yapar" anlamına geldiğini söyler.[136]

Teftâzânî (ö.793/1390), sahih hadislerde âhir zamanda Hz. Fatıma'nın soyundan dünyayı adaletle dolduracak birinin geleceğinden bahsettiğini söyler. Ayrıca nüzûl-i Îsâ ve hurûc-u Mehdî'nin kıyamet alametlerinden olduğunu belirtir.[137] Hz. Îsâ'nın Mehdî'ye uyacağı söyleminin bir dayanağının olmadığını ve itibar edilmemesi gerektiğini söyler. Hz. Îsâ indiği zaman, Hz. Peygamber'e tabi olanlardan olacaktır. Ancak o bununla peygamberlikten ayrılmış değildir. Bu sebeple Hz. Îsâ şüphesiz imamdan daha üstündür. Teftâzânî bu tür olayların gerçekleşmesinin aklen mümkün olduğunu, ancak felsefecilerin bunların tevilini gerekli gördüklerini belirtir. Örneğin onlar, Deccâl'in zuhurunu fesat ve şerrin, nüzûl-i Îsâ'yı ise hayır ve ıslâhın zuhuru olarak açıklarlar.[138]

İbn Haldûn (ö. 808/1406) da aynı şekilde Mehdî rivayetlerinin zayıf olduğunu belirtmekle birlikte şartlar oluşursa böyle bir şahsın gelebileceğini ve başarıya ulaşmasının mümkün olacağı görüşündedir.[139]

Birmâvî ise "وِإِمَامُكُمْ مِنْكُم" ibaresinin manalarından birinin de "O sizin dininiz üzere olduğu halde sizin halifenizdir"[140] şeklinde olduğunu söylemiştir.

İbn Hacer ve 'Aynî de Hz. Îsâ'nın İslâm şeriatıyla hükmedeceğini, çünkü bu şeriatın nesh edilmeyeceğini dile getirmiştir.[141] İbn Hacer, ayrıca Hz. Îsâ'nın imam olmasını "Sizinle birlikte bu ümmetin bir cemaati olur" [142] şeklinde yorumlamıştır.

Münâvî risaletin her asrın menfaatlerine uygun olarak geldiğini ve dolayısıy-

[133] Ebu'l-Muzaffer ez-Zühlî, *İfsâh*, 6/59.
[134] Kurtubî, *Müfhim*, 1/371.
[135] Kurtubî, *Câmi*, 16/107.
[136] Tîbî, *Kâşif*, 11/3480.
[137] Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-mekâsıd* (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1998), 5/312.
[138] Teftâzânî, *Şerhu'l-mekâsıd*, 5/313-7.
[139] Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-İşbîlî İbn Haldûn, *el-Mukaddime* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1408), 1/408.
[140] Birmâvî, *el-Lâmi'u's-sabîh*, 10/39.
[141] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/265; 'Aynî, *'Umde*, 16/39.
[142] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/494.

la önce gelenin sonra gelene tabi olması gerektiğini söyler. Nitekim Hz. Peygamber, "Hz. Musa hayatta olsaydı bana uymak durumunda kalırdı"[143] demiştir.

Abdülhak ed-Dihlevî, (ö. 1052/1642) İbn Ebî Zi'b'in "Size Rabbinizin kitabı ve Peygamberinizin sünneti ile imam olur" sözünün "Sizin dininizden olduğu halde kitabınız ve sünnetiniz ile hükmeder" anlamına geldiğini bunun da imâmete yani hilâfete hamledileceğini söyler. Namaz imamı ise hadiste geleceği üzere Hz. Îsâ'nın dışında biridir"[144] der.

Hattâbî, (ö. 388/998) hadisteki "وَيَضَعَ الْجِزْيَةَ" kısmının bazı nüshalarda "وَيَضَعَالْحَرْبَ" olarak geçtiğini belirtir. Şayet bu rivayet mahfuzsa, bunun bütün dinlerin tek bir din haline geleceği anlamında olduğunu söyler.[145] O domuzun öldürülmesini ise Hristiyan şeriatının iptali olarak yorumlar.[146] İbn Battâl ise Hz. Îsâ'nın haçı kırması, domuzu öldürmesi ve cizyeyi kaldırmasını insanların hepsinin İslâm'a girmesi ve İslâm'ın muhalifinin kalmaması olarak değerlendirir.[147] Kâdî 'İyâz cizyenin kaldırılmasını, malın çoğalması veya kimseden iman dışında bir şeyin istenmemesi olarak yorumlamıştır.[148]

Âlimler başka peygamberlerin değil de Hz. Îsâ'nın âhir zamanda inmesindeki hikmetleri şöyle açıklamışlardır: Ya Yahudilerin onu öldürdükleri iddialarına bir reddiye olarak, Yüce Allah onların yalanlarını açığa çıkarmak maksadıyla onu nüzûl ettirecektir. Ya da eceli yaklaştığı için ve yeryüzüne defnedilmek için Hz. Îsâ nüzûl edecektir. Çünkü topraktan yaratılan birinin onun dışında bir yerde ölmesi söz konusu değildir. Bir başka görüşe göre ise Hz. Îsâ Hz. Peygamber'i ve ümmetini görünce Yüce Allah'a kendisini onlardan kılması için dua etmiştir. Yüce Allah da onun bu duasını kabul ederek âhir zamana kadar onu hayatta bırakmıştır. O, İslâm'ın emrini tecdid edecek ve Deccâlin çıkışına denk gelerek onu öldürecektir.[149] Ebû'l-Muzaffer ez-Zühlî ise "Hz. Îsâ, ref'inden sonra Hz. Muhammed'in ümmeti için iner. Çünkü Yahudiler onu yalanladılar, ona asi oldular ve kötü ithamlarda bulundular. Hristiyanlar da çeşitli iftiralarda ve düşmanlıklarda bulundular. Yüce Allah onu ve annesini Hz. Muhammed ile destekledi ve suçlamalarını onun vasıtasıyla boşa çıkardı. Aynı şekilde o da âhir zamanda Hz. Peygamber'in işini desteklemek için âdil bir hâkim olarak inecek, haçı kıracak ve cizyeyi alacaktır. Böylelikle Hz. Peygamber'in işini tamamlamak, burhanını takviye ve şanının yüceliğini izhar için inecektir" [150] der.

Bu yorumlar göre hadislerde ifade edilen âhir zamanın imamı, net bir şekilde Hz. Îsâ'dır. Önemli ve büyük işler icra edecektir. Onun bu işleri yaparken namazda sembolik olarak Mehdî'ye tabi olması dışında ona uyması pek mümkün gö-

[143] Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, 5/58.
[144] Dihlevî, *Lema'ât*, 8/741-2.
[145] Ebû Süleymân Ahmed b. Muhammed b. Hattâb, *Meâlimu's-sünen* (Halep: Matbaatu'l-İlmiyye, 1932), 3/1562.
[146] Hattâbî, *Meâlimu's-sünen*, 2/1098.
[147] İbn Battâl, *Şerhu sahîhi'l-Buhârî*, 6/345.
[148] Kâdî 'İyâz, *İkmâl*, 1/471-3.
[149] İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/493.
[150] Ebu'l-Muzaffer ez-Zühlî, *İfsâh*, 6/60.

rünmemektedir.

3.6. Hz. Îsâ Kendi Tâbilerini Islah Edecektir

Hz. Îsâ'nın kendi dinini tecdid edeceğini ve ümmetine yardımcı olacağını söyleyen âlimler de mevcuttur. Örneğin Müzhirî şunları söylemektedir: "Namazda Hz. Îsâ değil sizin dininizden olan size imamlık yapar. Bilakis o halife makamında olur. Hadiste Hz. Îsâ'nın Hz. Peygamberin ümmetinden olmadığına, kendi dinini yerleştirici ve ümmetine yardımcı olduğuna ilişkin deliller vardır."[151] Alî el-Kârî de ismini vermeden Müzhirî'nin bu görüşüne atıfta bulunmuştur.[152]

Zaman içerisinde Deccâl ve nüzûl-i Îsâ meseleleri selef-i sâlihinden gelen rivayetlerin de etkisiyle Ehl-i sünnet kelamının temel kaynaklarında yer almıştır. Ebû Hanîfe'den (ö. 150/767), İmam Eş'arî (ö. 324/935-36) ve Mâturîdî'ye (ö. 333/944) kadar birçok büyük kelamcı bu akideyi benimsemiştir.[153] Azîmâbâdî'nin nakline göre Mutezilî, Cehmî ve onlara muvafakat eden bazı kimseler bu hadisleri merdûd saymıştır.[154] İbn Kuteybe (ö. 276/889), bu bağlamda Mutezile âlimlerinin Ehl-i hadisin konuyla alakalı naklettikleri bazı hadislerin çeliştiğini düşündüklerini belirtmiştir: "Benden sonra nebî yoktur. Ümmetimden sonra da ümmet yoktur."[155] Bu rivayetin senedindeki Süleyman b. Atâ zayıf bir râvidir.[156] "Helal ve haram, Yüce Allah'ın benim lisanım üzere kıyamete kadar helal ve haram kıldıklarıdır." Makdisî bu hadisin isnadının hasen olduğunu söylemiştir.[157] "Mesih indiğinde domuzu öldürür, haçı kırar ve helalleri artırır", "Allah'ın Resulü için enbiyânın sonuncusu deyin. Ancak ondan sonra nebî yok demeyin."[158] Bir rivayete göre râvi, helallerdeki bu artışın kadınlarla evlilikteki sayı olduğunu söyleyince Ebû Hüreyre onu tasdik etmiştir.[159] İbn Kuteybe ise bu hususu, Hz. Îsâ'nın inince evleneceği ve bu şekilde Ehl-i kitabın kesin bir şekilde onun beşer olduğunu anlayacakları şeklinde yorum-

[151] Müzhirî, *Mefâtîh*, 5/454.

[152] Alî el-Kârî, *Mirkâtu'l-mefâtîh*, 8/3495.

[153] Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber* (Arap Emirlikleri: Mektebetu'l-Furkân, 1999), 1/72; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Mısrî et-Tahâvî, *Tahrîcu akîdeti't-Tahâviyye* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414), 1/84; Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. İshâk el-Eş'ârî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne* (Kâhire: Dâru'l-Ensâr, 1397), 1/31; *Makalâtü'l-islâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn* (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2009), 1/228-9; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 9/274; Ebû Abdillâh (Ebu'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Daru İhyâi't-Turâs, 1420), 8/237.

[154] Azîmâbâdî, *'Avnu'l-Ma'bûd*, 11/308.

[155] Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr* (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994), 8/302.

[156] Mizzî, *Tehzîb*, 12/43.

[157] Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen* (Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1412), 1/402; Ebû Abdullâh Diyâuddîn Muhammed b. Abdulvâhid el-Makdisî, *el-Ehâdisu'l-muhtâre evi'l-müstahrec mine'l-ehâdîsi'l-muhtâre mimmâ lem yuharrichu el-Buhârî ve Müslim fî sahîhayhima* (Beyrut: Dâru Hadr, 2000), 6/134.

[158] İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 272.

[159] Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 1/317. Seneddeki el-Velîd b. Müslim müdellistir. Rivâyet "an" lafzı ile nakledilmiştir; Alâî, *Câmiu't-tahsîl*, 111.

lamıştır.[160]

Bazı kelamcılar ise şöyle demişlerdir: "Hz. Îsâ ancak sorumluluklar kalktığında ve tanınmaması durumunda inebîlir. Çünkü sorumluluklar devam ederken ve Hz. Îsâ olduğu bilinecek şekilde inse bu durumda iki şey söz konusu olur: Ya peygamber olarak iner ki Hz. Peygamber'den sonra peygamber yoktur. Ya da peygamberlik vasfı olmaksızın iner ki böyle bir durum peygamberler için câiz değildir"[161]

Bâkıllânî (ö. 403/1013) ümmetin çoğunun onun semaya diri olarak refʿ olunduğunu, inerek Mehdî'nin arkasında namaz kılıncaya kadar ölmeyeceği ve kendi şeriatına değil, Hz. Peygamber'in şeriatına çağıracağı görüşünde olduklarını söylemiştir.[162]

Aslına bakılırsa bu iki isme yüklenen benzer görevlerin[163] bu iki şahsın yaşanan Cemel ve Sıffin gibi derin fitne ve kaos ortamları sebebiyle yakın bir zaman dilimi içerisinde farklı çevrelerce gündeme getirildiğini göstermektedir. Kütüb-i Sitte müelliflerinden Mehdî babında en fazla hadise yer veren Ebû Dâvûd'dur (ö. 275/889). Mevcut on üç hadisin hiçbirinin râvisi Ebû Hüreyre değildir.[164] Halbuki Kütüb-i Tis'a'daki yirmi üç nüzûl-i Îsâ rivayetinin dokuzu Ebû Hüreyre'den gelmektedir. Nüzûl-i Îsâ hadisleri üzerine yapılan bir çalışmaya göre ilgili yirmi üç rivayetin üçü azizdir. Geriye kalan hadisler garib olup ilk üç tabaka boyunca tek râvi tarafından nakledilmiştir.[165] Bu rivayetlerin İsrâiliyat kökenli olması, aslında bazı sahâbîlerin ve tâbiîn müfessirlerinin Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetleri de yorumlamaları neticesinde ortaya çıkan görüşler olmakla birlikte sonradan Hz. Peygamber'e izafeleri de mümkündür. Benzer bir durum Mehdî rivayetleri için de söz konusudur. Abdülâlim el-Bestevî konuyla ilgili sadece altı sahâbîden gelen toplam sekiz hadisin sahih veya hasen olabileceğini ifade etmiştir. Bu altı sahâbî içerisinde Ebû Hüreyre'nin ismi geçmemektedir.[166] Sekiz hadisin de zayıf veya uydurma olduğu ifade edilmiştir.[167] Yani Mehdî rivayetlerinin sıhhatlerinin tartışmalı olduğu dolayısıyla Mehdî'nin geleceğinin ileri sürülemeyeceği belirtilmiştir.[168]

Muhtemelen nüzûl-i Îsâ anlayışı gündeme geldiğinde sahâbe ve sonrası dönemde yaşanan kaos ve fitnelerden[169] bir çıkış umudu olarak bu yorumlar bir heyecan uyandırmış olabilir. Ancak bu itikadın doğuracağı sorunlar, zamanla fark edildikçe değişik görüşler geliştirilmiş ve bunlar rivayetlerle de harmanlanarak

[160] İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 272.
[161] Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 11/263.
[162] Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkıllânî, *el-İntisâr li-sıhhati nakli'l-Kur'ân ve'r-red 'alâ men nehalehü'l-fesâd bi-ziyâde ev nuksân* (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2001), 745.
[163] Gören, *Erken Dönem Hıristiyanlıkta Mesih'in Dönüşü Beklentisi*, 96.
[164] Ebû Dâvûd, "Mehdî", 35.
[165] Çetinkaya, *Hadis Kaynaklarında Hz. Îsâ Hakkındaki Rivayetlerin İncelenmesi*, 413.
[166] Ahmet Yücel, "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı" (Beklenen Kurtarıcı İnancı, İstanbul, 2017), 157.
[167] Yücel, "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı", 166.
[168] Yücel, "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı", 170.
[169] Bk. Muhammed Cihat Oruç, *Müslüman Gelenekte Beklenen Kurtarıcı İnanışının Kökleri ve İlk Tezahürleri* (Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023), 155.

zamanla Hz. Peygamber'e izafe edilmiştir. Bu çözümlerden biri de Hz. Îsâ'nın zamanın imamına tabi olmasıdır. Yani zâhirde Mehdî'ye uymakla birlikte hakikatte Hz. Peygamber'e tabi olmaktadır. Bu kişinin Mehdî olduğu ise yine Ebû Hüreyre rivayetlerinde geçmez. Dolayısıyla zamanla Hz. Îsâ ve Mehdî rivayetleri birleştirilerek bu problemin çözülmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bir başka husus ise bu rivayetlerden hareketle sahâbe dönemi insanlarının imamın veya halifenin tek kişi anlayışında oldukları söylenebilir. Buna göre onların âhir zaman şahsının iki kişi olacağı düşüncesine sahip olduklarını söylemek pek mümkün gözükmemektedir.

Sonuç

Bu çalışmada İslâm aleminde, çok erken denilebilecek bir dönemde ortaya çıkan fitne ve kaos ortamının, sahâbe ve tâbiîn tabakasındaki insanların geleceğe yönelik bakışlarını Hz. Îsâ ve Mehdî merkezli rivayetlerde geçen imâmet düşüncesi özelinde nasıl etkilediğini ve bu durumun daha sonra hadis nakillerine nasıl yansıdığını ortaya koymaya çalıştık. Bu keşmekeş ortam, kimi sahâbilerde, kıyametin yaklaştığı ve Hz. Îsâ'nın hem onunla mücadele etmek hem de yeryüzünde adaleti yaymak için yakın bir zamanda ineceği yönünde bir düşüncenin oluşmasına sebep olmuştur. Bazıları ise bu durum karşısında Hz. Peygamber'in soyundan gelecek olan Mehdî'nin dünyada huzur ve adaleti sağlayacağı ve bu kargaşa ortamından öyle çıkılacağı yönünde bir kanaat geliştirmeye başlamışlardır. Bu kanaatin gelişmesinde özellikle Yahudi ve Hristiyan din adamlarının sonradan Müslüman olmaları ve önceki bilgilerinin önemli katkılarının olduğu görülmektedir. Bazı kimselere göre ise bu şekilde beklentilere girmek anlamsızdır. Hz. Peygamber'in de buyurduğu gibi Müslümanlar içinde bir taife, imâmet görevini kıyamete kadar üstlenmeye devam edecek ve onlar Deccâl ile savaşacaklardır. Bu anlayışlar zamanla geliştirilmiş, uzlaştırılmış ve temel İslâmî kaynaklarda kendisine yer bulmuştur. Ancak bu uzlaştırma çabalarına rağmen, muhtemelen tamamen çözülememiş olmasından kaynaklı bu problem Buhârî ve Müslim gibi temel sahih hadis eserlerine bile girmiştir.

Bu bağlamda çalışmamızın merkezinde yer alan konuyla ilgili Buhârî ve Müslim'in de tahrîc ettiği "… İmamınız sizdendir" anlamındaki rivayeti değerlendirdiğimizde hadisin senedlerinin müşterek râvisinin İbn Şihâb ez-Zührî olduğunu görüyoruz. Ancak ravileri bu hadisi İbn Şihâb ez-Zührî'den birbirine zıt anlamlarla nakletmişlerdir. Birbirleriyle ihtilaf eden bu râvilerin meşhur isimler olması, İbn Şihâb'ın bu metinlerin naklinde tereddüt ettiği ihtimalini güçlendirmektedir. Dolayısıyla bu rivayetin bazı tariklerinde imâmet Müslümanlardan birine, bazılarında ise Hz. Îsâ'ya nispet edilmiştir. Bu hadisin diğer bir zayıf noktası ise müdellis bir râvi olan İbn Şihâb'ın onu aldığı kişiden "an" lafzı ile nakletmiş olmasıdır. Usûl açısından zayıf olan bu hadis, İbn Şihâb'ın hadiste imam olması sebebiyle hüsn-i zan edilerek sahih sayılmış ve temel eserlerde konu edinilmiştir.

Bu rivayetin ihtilaflı bir şekilde nakledilmesi bir kısım hadis şarihlerini başka rivayetlere, yani Mehdî ile ilgili hadislere yöneltmiştir. Hz. Îsâ'nın Mehdî'nin ardında namaz kılacağına dair rivayetlerinden hareketle, onlar imâmetin bu ümmette kalacağını söylemişlerdir. Ancak bu konuda istişhâd olarak getirilen rivayet-

lerin hepsi zayıftır. Bu bağlamda kimi âlimler, Hz. Îsâ'nın gelişini konu edinen hadisleri, kendi tabilerini düzeltmek için gelme şeklinde yorumlarken, kimileri de bu rivayetlerden yola çıkarak onun, İslâm dinini takviye ve tecdid için nüzûl edeceğini belirtmiştir. Buna göre Müslümanların imamı Hz. Îsâ olacak hem dinde tecdid yapacak hem de yeryüzünde adaleti sağlayacaktır. Bir başka topluluğa göre ise ne Hz. Îsâ ve ne de Mehdî gelecektir. Bu durumda Müslümanlardan bir tâife bu işi kıyamete kadar üstlenecektir.

Felsefecilere göre ise nüzûl-i Îsâ ve Deccâl meselesi hayrın ve şerrin yaygınlaşması anlamında bir sembolik anlatım tarzını ifade etmektedir.

İbn Haldûn'un Mehdî hadislerini zayıf görmekle beraber şartları oluşursa Hz. Mehdî'nin gelebileceğini ve başarı olabileceği söylemesi dikkat çekicidir. Bizim düşüncemiz de bu şekildedir.

Bütün bu değerlendirmelerden yola çıkarak âhir zamana ilişkin meselelerden biri olan imâmet hususunda önemli oranda belirsizlikler bulunduğunu ve konuya bazı sahâbî ve tâbiîn âlimlerinin yorumlarının ve yer yer de İsrâiliyatın karıştığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte âhir zamanın büyük bir tecdide ihtiyaç duyduğu da ihmal edilemez bir gerçektir. Nitekim İmam-ı Rabbânî'nin de ifade ettiği gibi bin yıllık süreler ulu'l-azm bir peygamberi gerektirdiği gibi Hz. Peygamber'in vefatından bin sene geçmesi de çok büyük bir tecdidi ve müceddidi zorunlu kılmaktadır. Konuyla ilgili hadislerin metin ve yorumları göz önünde bulundurulduğunda imâmet meselesiyle ilgili üç veya dört ihtimal söz konusudur. Birincisi bu tecdidi Müslümanlardan bir grup âlim, ikincisi Hz. Îsâ, üçüncüsü Hz. Mehdî ve dördüncüsü ise Hz. Îsâ ve Hz. Mehdî birlikte gerçekleştireceklerdir. Ayrıca yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu tecdidin veya değişimin tüm dünyada ve bütün dinlerde olması da günümüz şartlarında anlaşılabilir bir durumdur.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Artificial Intelligence Statement / Yapay Zeka Beyanı: No artificial intelligence tools were used in this study. / Bu çalışmada herhangi bir yapay zeka aracı kullanılmamıştır.

Kaynakça

Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ es-San‘ânî el-Himyerî. *el-Musannef,* thk. Habîburrahmân el-A’zamî. Beyrut: el-Mektebû’l-İslamî, 1403.

Âbirî, Ebu’l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyin. *Menâkıbu’ş-Şâfiî*. Ummân: ed-Dâru’l-Eseriyye, 2009.

Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-‘İlel ve ma‘rifetü’r-ricâl, thk. Vasiyyullah b. Muhammed*. Riyâd, Dârü’l-Hânî, 2001.

Alâî, Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî. *Câmiu’t-tahsîl fî ahkâmi’l-merâsîl*. Beyrut: Alemu’l-Kütüb, 1986.

Alâî, Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî. *el-Muhtalitîn*. Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1986.

Alî el-Kârî, Ebu’l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed. *Mirkâtu’l-mefâtîh şerhu mişkâti’l-mesâbîh*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2002.

Atmaca, Veli. “Hadiste İsrâîlîyâta Bakış II -Ka‘bu’l-Ahbâr-”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları* III/4 (1997), 163-180.

Aydın, Mehmet Akif. “İmâmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 22, 2000.

‘Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ. *‘Umdetu’l-kârî şerhu sahîhi’l-Buhârî*. Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.

Azîmâbâdî, Ebü’t-Tayyib Muhammed Şemsü’l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî. *‘Avnu’l-Ma‘bûd*. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415.

Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *el-İntisâr li-sıhhati nakli’l-Kur’ân ve’r-red ‘alâ men nehalehü’l-fesâd bi-ziyâde ev nuksân*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2001.

Barlas, Kenan. *Hadis Tarihinde Mehdî Konusu, Literatürü ve Rivayetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Berbehârî, Ebu Muhammed el-Hasen b. Ali b. Halef. *Şerhu’s-Sünne*. Yemen: Mektebetu İmâm el-Vâdi’î, ts.

Birmâvî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdiddâim b. Mûsâ el-Askalânî. *el-Lâmi’u’s-sabîh bi şerhi’l-Câmi’i’s-Sahîh*. Suriye: Dâru’n-Nevâdir, 2012.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî *el-Câmi‘u’s-sahîh, thk. Mustafa Dîb el-Boğa*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.

Çetinkaya, Ahmet. *Hadis Kaynaklarında Hz. İsa Hakkındaki Rivayetlerin İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*. Riyâd: Dâru’l-Muğnî, 1412.

Dihlevî, Ebu’l-Mecd Abdülhak b. Seyfiddîn b. Sa‘dillâh. *Lema‘âtü’t-tenkîh fî şerhi Mişkâti’l-Mesâbîh*. Şam: Dâru’n-Nevâdir, 2014.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen*. Beyrut: Kahire: Dâru’l-Fikr, 1988.

Ebû Hanîfe, Nu‘mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Fıkhu’l-Ekber*. Arap Emirlikleri: Mektebetu’l-Furkân, 1999.

Ebu’l-Muzaffer, Yahyâ b. Hubeyrâ b. Muhammed b. Hubeyra ez-Zühlî. *el-İfsâh an meâni’s-Sıhâh*. Riyâd: Dâru’l-Vatan, 1417.

Enver Şâh, Muhammed Enver Şâh el-Hüseynî el-Keşmîrî. *Feyzu’l-bârî alâ Sahîhi’l-Buhârî*. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005.

Eş’ârî, Ebu’l-Hasan Alî b. İsmâîl b. İshâk. *el-İbâne an usûli’d-diyâne*. Kâhire: Dâru’l-Ensâr, 1397.

Eş’ârî, Ebu’l-Hasan Alî b. İsmâîl b. İshâk. *Makalâtü’l-islâmiyyîn ve ihtilâfu’l-musallîn*. Beyrut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 2009.

Gören, Arif. *Erken Dönem Hıristiyanlıkta Mesih’in Dönüşü Beklentisi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024.

Halîmî, Ebû Abdillâh Hüseyn b. Hasen b. Muhammed b. Halîm. *el-Minhâc fî şu‘abi’l-îmân*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1979.

Hattâbî, Ebû Süleymân Ahmed b. Muhammed b. Hattâb. *Meâlimu’s-sünen*. Halep: Matbaatu’l-İlmiyye, 1932.

İbn Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî. *el-Futûhâtu’l-Mekkiyye*. Beyrut: Dâru’s-Sâdır, ts.

İbn Battâl, Ebu’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Kurtubî. *Şerhu sahîhi’l-Buhârî*. Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1993.

İbn Cevzî, Ebu’l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Keşfu’l-müşkil min hadîsi’s-Sahîhayn*. Riyâd: Dâru’l-Vatan, ts.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Metâbiu'l-Humeydî: Riyâd, 1952.
İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-'İlel*. Metâbiu'l-Humeydî: Riyâd, 2006.
İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî. *el-Kitâbü'l-musannef, thk. Kemal Yûsuf el-Hût*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî. *Musannef, thk. Ebû Habîb Nâsır b. Abdilazîz*. Riyâd: Dâru Künûzi İşbilîyâ, 2015.
İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer. *Fethu'l-bâri fî şerhi'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379.
İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer. *Takrîbü't-tehzîb*. Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986.
İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Hacer. *Tehzîbü't-tehzîb*. Hindistan: Matbaatü Dâireti'l-Meârif, 1326.
İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-İşbîlî. *el-Mukaddime*. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1408.
İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.
İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned, thk. Şuayb el-Arnavût ve Adil Mürşid*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
İbn Hânî, İshâk b. İbrahim b. Hânî. *Mesâilü İbn Hanbel*. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmi, 1394.
İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. Haydarâbâd: Dâru'l-Meârif, 1973.
İbn Kurkûl, Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Hamezî. *Metâli'u'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*. Katar: Vizâretu'l-Evkâf, 2012.
İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1999.
İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1987.
İbn Ma'în, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ma'în b. Avn el-Mürrî el-Bağdâdî. *Târîhu İbn Ma'în rivâyetü'd-Dûrî*. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmiyye, 1979.
İbn Mulakkin, Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Ahmed el-Mısrî. *et-Tavdîh li şerhi'l-Câmi's-Sahîh*. Şam: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
İbn Receb el-Hanbelî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Hanbelî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Kâhire: Dâru'l-Harameyn, 1996.
İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih. *Târîhu's-sikât*. Mekke: Mektebetü Dâri'l-Bâz, 1984.
İmâm Rabbânî, Ebu'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî. *el-Mektûbât*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
Kâdî 'İyâz, Ebu'l-Fazl 'İyâz b. Mûsâ b. 'İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü'l-mü'lim bi fevâidi Müslim*. Mansûra: Dârü'l-Vefâ, 1998.
Kirmânî, Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Saîd. *el-Kevâkibu'd-Derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâs, 1981.
Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*. Riyâd: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1964.
Kurtubî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm. *el-Müfhim limâ eşkele min telhisi kitâbi Müslim*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996.
Kurtubî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm. *İhtisâru Sahîhi'l-Buhârî ve beyânu ğarîbihi*. Dımeşk: Dâru'n-Nevâdir, 2014.
Makdisî, Ebû Abdullâh Diyâuddîn Muhammed b. Abdulvâhid. *el-Ehâdisu'l-muhtâre evi'l-müstahrec mine'l-ehâdîsi'l-muhtâre mimmâ lem yuharrichu el-Buhârî ve Müslim fî sahîhayhima*. Beyrut: Dâru Hadr, 2000.
Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtü ehli's-sünne*. Beyrut: Da-

ru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
Meral, Yasin. *Yahudilerin Ahir Zamanı -Yahudilikte Gog-Magog, Deccâl ve Mesih-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
Münâvî, Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî. *Feyzü'l-kadîr*. Mısır: el-Mekebetü't-Ticâriyye, 1356.
Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâs, t.y.
Müzhirî, el-Hüseyin b. Mahmûd b. el-Hasen eş-Şirâzî. *el-Mefâtîh fî şerhi'l-Mesâbîh*. Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2012.
Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl. *er-Red 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'*. Annales İslamologiques: Marie Bernand, 1980.
Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Minhâc şerhu sahîhi'l-Müslim b. el-Haccâc*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1392.
Nuaym b. Hammâd, Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye el-Mervezî. *Kitâbu'l-fiten*. Kâhire: Mektebetü't-Tevhîd, 1412.
Oruç, Muhammed Cihat. *Müslüman Gelenekte Beklenen Kurtarıcı İnanışının Kökleri ve İlk Tezahürleri*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
Öz, Mustafa. "İmâmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 22, 2000.
Râzî, Ebû Abdillâh (Ebu'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Daru İhyâi't-Turâs, 1420.
Sâlimî, Ebû Şekûr Muhammed b. Abdisseyyid b. Şuayb. *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*. Ammân: Vakfiyyetü'l-Emîr Ğâzî, ts.
Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Mîzânu'l-usûl fî netâ'ici'l-ʿukûl*. Katar: Metâbiu'd-Dûhâ, 1994.
Sıbtu İbn Cevzî, Ebu'l-Muzaffer Şemsuddin Yusuf b. Kizoğlu b. Abdullah. *Mirâtu'z-zemân fî tevârîhi'l-a'yân*. Şam: Dâru'r-Risâle, 2013.
Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebû Bekr Celâluddîn es-. *el-Hâvî li'l-fetevâ*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2004.
Sülemî, Yûsuf b. Yahyâ b. Alî el-Makdisî. *İkdü'd-dürer fî ahbâri'l-muntazar*. Zerkâ: Mektebetu'l-Menâr, 1989.
Şuayb el-Arnavût-Beşşâr Avvâd. *Tahrîru takrîbi't-tehzîb*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994.
Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Mısrî. *Tahrîcu akîdeti't-Tahâviyye*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414.
Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn el-Horâsânî. *Şerhu'l-mekâsıd*. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1998.
Tîbî, Şerefuddîn el-Hüseyn b. Abdillâh. *el-Kâşif an hakâiki's-sünen*. Riyâd: Mektebetü Nizâr, 1997.
Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre Yezîd. *Sünen*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî: t.y., ts.
Yücel, Ahmet. "Mehdî Hadislerinin Temel Hadis Kaynaklarındaki Anlamı". İstanbul, 2017.
Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed. *el-Muğnî fi'd-duafâ*. Suriye: Dâru'l-Meârif, ts.
Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmidi'd-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407.